

Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου
Σχολή Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Διεθνών Σχέσεων

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Διακυβέρνηση και Δημόσιες Πολιτικές»

"Η Συμπεριληπτικότητα ως Νέο Στοιχείο στις Πολιτικές
και τα Προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης:
Η Συμπεριληπτική Διάσταση του Προγράμματος
«Δημιουργική Ευρώπη» στην Ελλάδα"

Ιωάννα Νικολαΐδη (Α.Μ.: 3033202201023)

Κόρινθος,
Οκτώβριος 2023

University of Peloponnese
Faculty of Social and Political Sciences
Department of Political Studies and International Relations

Master Program in
«Governance and Public Policies»

**“Inclusiveness as a New Element in the Policies and
Programs of the European Union:
The Inclusive Dimension of the
"Creative Europe" Program in Greece”**

Ioanna Nikolaidi (R.N.: 3033202201023)

Corinth, October 2023

"Η Συμπεριληπτικότητα ως Νέο Στοιχείο στις Πολιτικές και τα
Προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης:
Η Συμπεριληπτική Διάσταση του Προγράμματος
«Δημιουργική Ευρώπη» στην Ελλάδα"

Σημαντικοί Όροι: κοινωνική ένταξη, συμπερίληψη, Ευρωπαϊκή Επιτροπή, πολιτισμός

Περίληψη

Η συμπερίληψη ευάλωτων και μειονεκτούντων πληθυσμών, απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία μιας αρμονικής και συνεκτικής κοινωνίας, αποτελεί σήμερα έναν από τους διακηρυγμένους στόχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο πλαίσιο αυτό, σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να προσεγγίσει τη βαθμιαία ενσωμάτωση της συμπεριληπτικής διάστασης στις ευρωπαϊκές πολιτικές και προγράμματα, ώστε να αξιολογηθεί ο αντίκτυπός τους στο μικροεπίπεδο του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα. Εστιάζοντας ειδικότερα στο πρόγραμμα της Επιτροπής «Δημιουργική Ευρώπη», αναζητούμε εάν τα έργα που εγκρίνονται και χρηματοδοτούνται προάγουν τη συμπερίληψη υποεκπροσωπούμενων ατόμων και ομάδων, ως δημιουργών ή ως κοινού. Η έρευνα διαπίστωσε ότι καθώς η πολιτική βούληση υπάρχει, έχουν γίνει σημαντικά βήματα τα τελευταία χρόνια και η συμπεριληπτική διάσταση παρουσιάζεται σαφώς ενισχυμένη. Ωστόσο πρέπει να γίνουν ακόμα πολλά μέχρι να εμπεδωθεί ένα πραγματικά συμπεριληπτικό και ισότιμο περιβάλλον για όλους.

Καθώς η συμπερίληψη μέσω του Πολιτισμού αποτελεί μία από τις πλέον ελπιδοφόρες προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα, ευελπιστούμε η ανάδειξη του παραπάνω θέματος να αποτελέσει τη συμβολή της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

“Inclusiveness as a New Element in the Policies and Programs of the European Union: The Inclusive Dimension of the "Creative Europe" Program in Greece”

Keywords: social inclusion, inclusion, European Commission, culture

Abstract

The inclusion of vulnerable and disadvantaged populations is an indispensable prerequisite for the creation of a harmonious and cohesive society and in nowadays is one of the declared goals of the European Union. In this context, the purpose of this study is to approach the gradual integration of the inclusive dimension into European policies and programs in order to evaluate their impact at the micro-level of the cultural and creative sector. Focusing specifically on the European Commission's "Creative Europe" program, we are investigating whether the projects that are approved and funded ultimately promote the inclusion of underrepresented individuals and groups, both as creators and as the audience. The research has found that as long as there is political will, significant steps have been taken in recent years, and the inclusive dimension is clearly reinforced. However, much more needs to be done to establish a truly inclusive and equitable environment for everyone.

As inclusion through Arts stands as one of the most promising challenges of the 21st century, we hope that highlighting the above issue will constitute the contribution of this thesis.

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Με την παρούσα δήλωση:

1. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διπλωματική εργασία που σας καταθέτω αποτελεί προϊόν δικής μου πνευματικής προσπάθειας, δεν παραβιάζει τα δικαιώματα τρίτων μερών και ακολουθεί τα διεθνώς αναγνωρισμένα πρότυπα επιστημονικής συγγραφής, τηρώντας πιστά την ακαδημαϊκή δεοντολογία.
2. Οι απόψεις που εκφράζονται αποτελούν αποκλειστικά ευθύνη της συγγραφέως και ο επιβλέπων, οι εξεταστές, το Τμήμα και το Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου δεν υιοθετούν κατ' ανάγκη τις εκφραζόμενες απόψεις ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις.

Η Δηλούσα

Ιωάννα Νικολαΐδη

Πίνακας Περιεχομένων

Εισαγωγή.....	9
Κεφάλαιο 1: Εννοιολογική προσέγγιση κρίσιμων όρων.....	11
Κεφάλαιο 2: Η συμπεριληπτική διάσταση του Πολιτισμού....	16
Κεφάλαιο 3: Η βαθμιαία ενσωμάτωση της ενταξιακής διάστασης στις πολιτικές πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	19
3.1 Από την ιδρυτική Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (1957), στη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992)	19
3.2 Από την Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) και τη Συνθήκη της Νίκαιας (2001), στη Συνθήκη της Λισαβόνας (2007).....	22
3.3 Από τη Στρατηγική «Ευρώπη 2020» έως σήμερα: Η θεμελίωση της ενεργού ένταξης στις πολιτικές της ΕΕ	26
Κεφάλαιο 4: Προώθηση της ενταξιακής διαδικασίας μέσω της πολιτιστικής συμμετοχής	30
4.1 Θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος της πολιτιστικής πρόσβασης σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο	30
4.2 «Δημιουργική Ευρώπη»: Το Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη στήριξη του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα.....	31
4.3 Σκοπός, Ερευνητικό Ερώτημα και Μεθοδολογία Έρευνας.....	32
4.3.1 Η ενταξιακή διάσταση μέσα από τα Ετήσια Προγράμματα Εργασίας της Επιτροπής για το πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη» ..	34
4.3.2 Προσέγγιση των ελληνικών συμμετοχών στο πλαίσιο του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη»	41

Συμπεράσματα.....	49
Βιβλιογραφικές Αναφορές	53
Παράρτημα	64

Κατάλογος Διαγραμμάτων

Γράφημα 1: Συχνότητα εμφάνισης των όρων «ενσωμάτωση», «κοινωνική ένταξη»/«ένταξη» και «συμπεριληπτικότητα» στα Ετήσια Προγράμματα Εργασίας του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη», τη χρονική περίοδο 2014-2023	41
Γράφημα 2: Συμπεριληπτικά έργα ανά κατηγορία, κατά τη χρονική περίοδο 2014 έως 2022	47
Γράφημα 3: Πλήθος συμπεριληπτικών έργων κατά τη χρονική περίοδο 2014 έως 2022, σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των εγκεκριμένων έργων	48
Γράφημα 4: Ποσοστό συμπεριληπτικών έργων κατά τη χρονική περίοδο 2014 έως 2022, σε σχέση με το συνολικό ποσοστό των εγκεκριμένων έργων	48
Γράφημα 5: Χρηματοδότηση συμπεριληπτικών έργων επί του συνόλου, κατά τη χρονική περίοδο 2014 έως 2022	49
Γράφημα 6: Χρηματοδότηση συμπεριληπτικών έργων κατά τη χρονική περίοδο 2014 έως 2022, σε σχέση με τον συνολική χρηματοδότηση των εγκεκριμένων έργων	49

Εισαγωγή

Η συμπερίληψη ευάλωτων και μειονεκτούντων πληθυσμών, απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία μιας αρμονικής και συνεκτικής κοινωνίας, αποτελεί σήμερα έναν από τους διακηρυγμένους στόχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ωστόσο, η συζήτηση έχει ξεκινήσει αρκετές δεκαετίες πριν. Με σημείο αναφοράς την ιδρυτική Συνθήκη της Ρώμης (1957), η κοινωνική διάσταση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας βρίσκεται έκτοτε –λιγότερο ή περισσότερο– στο προσκήνιο. Στον πυρήνα της έχει την κοινή ανησυχία των κρατών-μελών για την επίλυση των πολυδιάστατων ζητημάτων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Αρχικά, η καταπολέμησή τους συνδέθηκε άρρηκτα με την οικονομική μεγέθυνση του ευρωπαϊκού οικοδομήματος, όμως σταδιακά αναγνωρίστηκε περαιτέρω η σημασία της ενεργού κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ένταξης των ευάλωτων και μειονεκτούντων πληθυσμών για τη δημιουργία βιώσιμων κοινωνιών.

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι να παρακολουθήσει τη βαθμιαία αυτή μετατόπιση του λόγου περί «συμπερίληψης» στις πολιτικές και στα προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να αξιολογήσει τον αντίκτυπό της. Εκκινώντας από την παραδοχή ότι ο πολιτισμός είναι το κλειδί για την οικοδόμηση συνεκτικών και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνιών (EU MONITOR, 2021), θα αναδείξουμε τη συμπεριληπτική διάσταση του προγράμματος της Επιτροπής για τη στήριξη του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα «Δημιουργική Ευρώπη», κατά τις προγραμματικές περιόδους 2014-2020 και 2021-2027, για να απαντήσουμε στο ερευνητικό μας ερώτημα. Συγκεκριμένα αυτό αφορά το εάν τα έργα που εγκρίνονται και χρηματοδοτούνται από την Ένωση προάγουν εντέλει τη συμπερίληψη ευάλωτων ατόμων και μειονεκτούντων ομάδων. Εξαιτίας του μεγάλου αριθμού έργων που εντάχθηκαν στο πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη» από το 2014 έως σήμερα, ορίζουμε ως πεδίο αναφοράς μας τα έργα στα οποία συμμετέχει η Ελλάδα, είτε ως συντονίστρια χώρα είτε ως συνεργάτιδα, ώστε να επιχειρηθεί μια αποτίμηση της συμπεριληπτικής διάστασης του προγράμματος στο εγχώριο επίπεδο.

Η εργασία διαρθρώνεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, το οποίο αποτελείται από τρία διακριτά κεφάλαια, μέσα από τη βιβλιογραφική ανασκόπηση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών εισάγεται το θεωρητικό πλαίσιο της συζήτησης. Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται η απαραίτητη για την καλύτερη κατανόηση του θέματος εννοιολογική αποσαφήνιση των κρίσιμων όρων «κοινωνικός αποκλεισμός»,

«κοινωνική ένταξη», «κοινωνική συνοχή» και «συμπερίληψη». Στο δεύτερο κεφάλαιο διερευνούμε τον ρόλο του πολιτισμού και της πολιτιστικής συμμετοχής στην άρση του κοινωνικού αποκλεισμού και στην εδραίωση συμπεριληπτικών κοινωνιών. Τέλος, στο τρίτο και εκτενέστερο κεφάλαιο, ήταν επιβεβλημένη η προσέγγιση της ιστορικής εξέλιξης της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής. Με αφετηρία τη Συνθήκη της Ρώμης και την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (1957), παρακολουθούμε τα διαδοχικά στάδια στη διαμόρφωση της κοινωνικής πολιτικής και των πρωτοβουλιών που εγκαινιάζονται στον τομέα αυτό, με την έμφαση να δίνεται στα σημεία σταθμούς για την προαγωγή της ενταξιακής/συμπεριληπτικής διάστασης.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας εστιάζει στην προώθηση της συμπερίληψης μέσω της πολιτιστικής συμμετοχής. Αποτελείται από ένα κεφάλαιο, διαρθρωμένο σε επιμέρους ενότητες. Πρωτίστως γίνεται αναφορά στη θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος στην πολιτιστική πρόσβαση σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο και ακολούθως, μια σύντομη παρουσίαση του προγράμματος της Επιτροπής «Δημιουργική Ευρώπη». Στην επόμενη ενότητα διατυπώνονται ο σκοπός της εργασίας και το ερευνητικό ερώτημα, για την απάντηση του οποίου επιλέγεται μεθοδολογικά η ποιοτική προσέγγιση. Αρχικά εστίασαμε σε μια σειρά εγγράφων της Επιτροπής και συγκεκριμένα στα Ετήσια Προγράμματα Εργασίας για την υλοποίηση του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη». Συνολικά εκδόθηκαν από το 2014 έως το 2023 δέκα έγγραφα, στα οποία πραγματοποιήθηκε ανάλυση περιεχομένου, ώστε να διαπιστώσουμε πως διαμορφώνεται στη διάρκεια αυτών των χρόνων ο λόγος της Επιτροπής περί συμπερίληψης ευάλωτων ομάδων. Στη συνέχεια προσεγγίσαμε τα έργα από την Ελλάδα τα οποία εγκρίθηκαν και χρηματοδοτήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη». Εφαρμόζοντας και πάλι ανάλυση περιεχομένου, εντοπίσαμε και απομονώσαμε τις συμμετοχές με συμπεριληπτική διάσταση, ώστε να εξάγουμε τα σχετικά συμπεράσματα. Συνοπτικά, διαπιστώνεται ότι καθώς η πολιτική βούληση υπάρχει, η συμπεριληπτική διάσταση παρουσιάζεται σαφώς ενισχυμένη τα τελευταία χρόνια. Κυρίως κορυφώνεται την τελευταία διετία, ωστόσο πρέπει να γίνουν ακόμα πολλά βήματα μέχρι να εμπεδωθεί ένα πραγματικά συμπεριληπτικό και ισότιμο περιβάλλον για όλους.

Καταληκτικά, συνοψίζονται τα κύρια ευρήματα της βιβλιογραφικής έρευνας, αναφορικά με την πρόοδο που επιτυγχάνεται σταδιακά σε ευρωπαϊκό επίπεδο μέχρι την κατίσχυση της οριζόντιας συμπερίληψης στις πολιτικές και στα προγράμματα της

ΕΕ, τα οποία ενισχύονται από τα στοιχεία που συλλέχθηκαν μέσω της ανάλυσης περιεχομένου από τα έγγραφα της Επιτροπής, κυρίως όμως από τα ίδια τα έργα.

Σαφώς η περιορισμένη έκταση της παρούσας διπλωματικής εργασίας, καθώς και ο περιορισμένος χρόνος για την εκπόνησή της, έθεσαν περιορισμούς στην έρευνά μας. Κυρίως απέτρεψαν την προσέγγιση του συνόλου των έργων που εγκρίθηκαν και χρηματοδοτήθηκαν από την Επιτροπή από το 2014 έως σήμερα. Ταυτόχρονα θεωρούμε ότι θα είχε ιδιαίτερο ερευνητικό ενδιαφέρον η επικοινωνία με άτομα/ομάδες που συμμετείχαν στο πρόγραμμα, προκειμένου να διαπιστώσουμε τον βαθμό με τον οποίο τα χρηματοδοτούμενα έργα συνέβαλαν στην ενδυνάμωσή, την κοινωνική ένταξη και τη συνολική, εντέλει, ευημερία τους. Συνεπώς, η αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας τέτοιων πολιτικών πρωτοβουλιών ως προς τη συμπεριληπτική τους διάσταση, από την πλευρά όμως των συμμετεχόντων, θα μπορούσε να αποτελέσει πεδίο έρευνας κάποιας επόμενης διπλωματικής εργασίας.

Κεφάλαιο 1: Εννοιολογική προσέγγιση κρίσιμων όρων

Για την πληρέστερη κατανόηση του θέματος, η εννοιολόγηση του όρου «συμπερίληψη» έχει σημασία να οριστεί σε συνάφεια με την έννοια της «κοινωνικής ένταξης», με τη φαινομενικά αντώνυμη του «κοινωνικού αποκλεισμού» και εξίσου, με την έννοια της «κοινωνικής συνοχής». Ωστόσο, η προσέγγισή τους δεν είναι εύκολη υπόθεση. Η δυσκολία έγκειται στον δυναμικό χαρακτήρα τους, εξαιτίας του οποίου το περιεχόμενό τους είναι ρευστό και διαρκώς μεταβαλλόμενο (Commission of the European Communities, 1992:7· Buckmaster & Thomas, 2009· Peace, 2001:17).

Ειδικά για την προσέγγιση του όρου «κοινωνικός αποκλεισμός», οι προσπάθειες σύνθεσης των υπαρχουσών κοινωνιολογικών θεωριών και διατύπωσης ενιαίου ορισμού, απέτυχαν. Αυτό συμβαίνει επειδή οι παράγοντες που τον προκαλούν συνδέονται με πολυάριθμες κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές συνδηλώσεις, οι οποίες συνυφαίνονται και αλληλοεπιδρούν με τρόπο που ενισχύει την πολυδιάστασή του (Silver, 1994:535-536· Peace, 2001:17· Burchardt et al., 2002·Hargie et al., 2010:873). Συνυπολογίζοντας το γεγονός ότι σε διαφορετικά χρονικά και χωρικά πλαίσια, το περιεχόμενο που δίνεται στον όρο διαφοροποιείται σημαντικά, η σύγχυση επιτείνεται (Silver, 1994:536).

Αντίθετα με την οικονομοκεντρική προσέγγιση που συνδέει τον κοινωνικό αποκλεισμό αποκλειστικά με την εισοδηματική φτώχεια και τη μακροχρόνια ανεργία, οι οποίες οφείλονται στην οικονομική αναδιάρθρωση που συντελέστηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1970, μετασχηματίζοντας τις εργασιακές σχέσεις και τα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης (Sandell, 1998:402· Φερόνας, 2019), η Silver (1994:533-534) δίνει έμφαση στη διάρρηξη του δεσμού μεταξύ του ατόμου και της κοινωνίας και αναγνωρίζει προεκτάσεις πολιτιστικές και ηθικές και λιγότερο οικονομικές. Αντιλαμβάνεται ότι πρόκειται για ένα διευρυνόμενο φαινόμενο που δυνητικά μπορεί να αγγίζει άτομα από όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ιεραρχίας σε κάποια καμπή της ζωής τους, εφόσον βιώσουν συνδυαστικά έναν αριθμό δυσκολιών (ανεργία, φτώχεια, έλλειψη στέγασης και περίθαλψης, κακή υγεία, έλλειψη δεξιοτήτων, ρήξη των οικογενειακών σχέσεων, περιβάλλοντα υψηλής εγκληματικότητας κ.λπ.). Κατά προέκταση, η αδυναμία πρόσβασης στις κοινωνικές ευκαιρίες οδηγεί στην περιθωριοποίηση ατόμων και ομάδων του πληθυσμού και στην ανάδυση διαρκώς νέων τύπων κοινωνικών μειονεξιών (Duffy, 1995).

Τον κοινωνικό αποκλεισμό ως πολυδιάστατο φαινόμενο επισημαίνει και η Burchardt, υιοθετώντας έναν σύντομο αλλά εύστοχο ορισμό. Θεωρεί κοινωνικά αποκλεισμένο ένα άτομο, εάν αυτό κατοικεί γεωγραφικά σε μια κοινωνία, δεν συμμετέχει όμως στις συνήθεις δραστηριότητες των πολιτών αυτής της κοινωνίας, ενώ θα το επιθυμούσε. Η αναφορά στις «συνήθεις δραστηριότητες» στις οποίες οφείλει να συμμετέχει κάθε άτομο, εξειδικεύεται σε πέντε άξονες: την καταναλωτική, την αποταμιευτική, την παραγωγική, την πολιτική και την κοινωνική δραστηριότητα (Burchardt et al. 2002b, σ.30-32), οι οποίες αναγκαιούν τόσο για την ατομική ευημερία όσο και για την ευημερία του συνόλου και η στέρησή τους δυνητικά μπορεί να επηρεάσει την κοινωνική τάξη και συνοχή (Levitas et al., 2007:25).

Ο Room (1995:5-7), σωρευτικά στα παραπάνω, μέσα από το πρίσμα της δικαιωματικής προσέγγισης, επισημαίνει μια ακόμα πτυχή του κοινωνικού αποκλεισμού. Θεμελιώνεται στην πολιτικο-νομική έννοια της «ιθαγένειας», η οποία συνιστά νομικά εκτελεστή αξίωση και στην οποία αντιβαίνει η στέρηση ή η μη διασφάλιση θεμελιωδών πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων σε άτομα και ομάδες, εφόσον αυτό καθιστά διάκριση εις βάρος τους.¹

¹Σύμφωνα με τους Mitchell και Russell (1994), η ίδια αυτή ιδιότητα της ιθαγένειας μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να συντελέσει στην ενίσχυση του κοινωνικού αποκλεισμού. Για παράδειγμα, η μη

Είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι η σημασία του όρου αλλάζει με την πάροδο του χρόνου, συμπεριλαμβάνοντας νέες πτυχές του διαρκώς μεταβαλλόμενου κόσμου: η κλιματική κρίση, η δημογραφική αλλαγή, η παγκοσμιοποίηση, η αστικοποίηση και η εκτεταμένη μετανάστευση συχνά ενισχύουν τον κοινωνικό αποκλεισμό, διευρύνοντας ταυτόχρονα το περιεχόμενό του (Burchardt et al. 1999· United Nations, 2022).

Η σχέση τώρα, του «κοινωνικού αποκλεισμού» με την «κοινωνική ένταξη» δεν είναι απαραίτητα πολικά αντίθετη, ωστόσο δεν είναι και μονοσήμαντη (Boardman et al., 2022). Η κοινωνική ένταξη είναι η πολιτική απάντηση στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού. Μια σκόπιμη διαδικασία για την προαγωγή της οποίας απαιτείται η λήψη μέτρων με στόχο την άρση των φραγμών που εμποδίζουν ευάλωτα άτομα και ομάδες να διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στην κοινωνία (Ηνωμένα Έθνη, 1995). Με άλλα λόγια, κοινωνική ένταξη είναι η διαδικασία βελτίωσης των όρων με τους οποίους οι μειονεκτούντες πληθυσμοί με βάση την ταυτότητά τους, συμμετέχουν στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή (World Bank, 2023).

Η αναφορά στην ταυτότητα των κοινωνικά αποκλεισμένων, εμπεριέχει επίσης μεγάλο βαθμό ασάφειας. Σύμφωνα με τον ορισμό του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, στην Έκθεση της Παγκόσμιας Συνόδου Κορυφής για την Κοινωνική Ανάπτυξη (Κοπεγχάγη, 6-12 Μαρτίου 1995), ο όρος «κοινωνική ένταξη» αφορά άτομα που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση βάσει κριτηρίων σχετικών με την ηλικία, το φύλο, τη φυλή, την εθνικότητα, την καταγωγή, την αναπηρία, την οικονομική ή άλλη κατάσταση. Αν και η λίστα δεν εξαντλείται σε αυτά, υπογραμμίζονται τα κυριότερα χαρακτηριστικά που ιστορικά αυξάνουν τον κίνδυνο μειονεκτήματος και θέτουν τα άτομα σε μεγαλύτερο κίνδυνο αποκλεισμού (Ηνωμένα Έθνη, 1995).

Πρόκληση, συνεπώς, για την ένταξη αποτελούν οι ίσες ευκαιρίες, η ισότιμη ενεργός συμμετοχή στην κοινωνική ζωή και η κοινωνική δικαιοσύνη (Bauer, 2015:73). Τούτου λεχθέντος, στις συζητήσεις για την κοινωνική ένταξη η έμφαση δεν δίνεται μονομερώς στο αποτέλεσμα, αλλά κυρίως, στη διαδικασία έως την επίτευξή της (Room, 1995:6· Madanipour et al., 2015), μέσω της ενίσχυσης των ευκαιριών, της πρόσβασης σε πόρους και του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αυτά συμβάλλουν στη δημιουργία μιας σταθερής, ασφαλούς και δίκαιης κοινωνίας, στην οποία κάθε άτομο με τα δικαιώματα και τις ευθύνες του συμμετέχει ισότιμα (United Nations, 2022).

χορήγηση ιθαγένειας σε αλλοδαπούς που διαβιούν για πολλά χρόνια σε μια χώρα, οδηγεί σε μορφές κοινωνικού αποκλεισμού εις βάρος τους.

Σε μια συνεκτική κοινωνία, όλες οι ομάδες απολαμβάνουν το δικαίωμα του ανήκειν, της συμμετοχής, της αναγνώρισης και της νομιμότητας, σεβόμενες τη διαφορετικότητα και την ανθρώπινη ποικιλομορφία (Levitas et al., 2007). Είναι αυτονόητο συνεπώς, ότι η κοινωνική συνοχή εξαρτάται καθοριστικά από τον βαθμό συνδεσιμότητας και αλληλεγγύης μεταξύ των μελών μιας κοινότητας. Οι Kawachi & Berkman (2000:291) αναγνωρίζουν σε μια τέτοια κοινωνία δύο βασικά χαρακτηριστικά. Καταρχάς, την απουσία λανθάνουσας κοινωνικής σύγκρουσης, που εδράζεται σε αντιπαραθέσεις λόγω οικονομικών ανισοτήτων, φυλετικών/εθνοτικών ή θρησκευτικών διαφορών και λοιπών μορφών αντιθετικών δίπολων. Κατά δεύτερον, την παρουσία ισχυρών κοινωνικών δεσμών οι οποίοι διέπονται από αμοιβαιότητα και υψηλά επίπεδα εμπιστοσύνης, δηλαδή κοινωνικό κεφάλαιο. Ταυτόχρονα, αναγνωρίζουν την ύπαρξη αποτελεσματικών θεσμών διαχείρισης συγκρούσεων (π.χ. ανεξάρτητα δικαστήρια) και την παρουσία σεβαστού αριθμού κοινωνικών οργανωτικών δομών (κοινωνία πολιτών, ΜΚΟ).

Βάσει των παραπάνω, η έννοια της «συμπερίληψης» γίνεται κατανοητή ως το αποτέλεσμα των διαδικασιών ένταξης. Συμπερίληψη είναι εντέλει η ικανότητα κάθε κοινότητας να συμπεριλαμβάνει όλα τα μέλη της και να αποφεύγει τον αποκλεισμό κάποιου από αυτά. Συνεπώς, η έννοια είναι στενά συνδεδεμένη με τις ίσες ευκαιρίες στην πρόσβαση, τη συμμετοχή και την εκπροσώπηση όσο το δυνατόν περισσότερων ατόμων και ομάδων σε όλες τις πτυχές της ζωής (Talmage and Knopf, 2017:8· Sandell, 1998:409-410· Hertie School of Governance, 2016). Ευνόητο είναι ότι η συμπερίληψη αφορά την ενσωμάτωση όλων των μελών στις κοινές δράσεις και περαιτέρω, στην οργάνωση και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η διαφορετικότητα και η ανθρώπινη ποικιλομορφία γίνονται αντιληπτές ως ένας επιπλέον πόρος της κοινότητας, που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την ενδυνάμωσή της, την ουσιαστική βελτίωση της ευημερίας της και συνολικά για τη βιωσιμότητά της (Talmage and Knopf, 2017). Προϋπόθεση ωστόσο για αυτό είναι, τα μέλη της κοινότητας να μην ανταγωνίζονται για πόρους και ισχύ, αλλά να μπορούν να τα μοιράζονται (Lloyd and Deane, 2006:185-186).

Ο Tibaldeo (2014:405), τοποθετεί την αποδοχή της διαφορετικότητας στον πυρήνα της σύγχρονης δημοκρατίας και επισημαίνει τον ιδιαίτερο ρόλο της στην καταπολέμηση των συνιστωσών που προκαλούν βία, καλλιεργούν αντιπαραθέσεις και διαιωνίζουν στερεότυπα και κοινωνικές προκαταλήψεις. Για τα φαινόμενα αυτά, τα οποία

τροφοδοτούν και ενισχύουν τη διάχυτη δυσπιστία στον ίδιο τον θεσμό της δημοκρατίας, απαιτείται η ανάληψη της πολιτικής ευθύνης και η ικανότητα των αρχών να ενισχύσουν την ατομική και κοινωνική ευαισθησία στη ετερότητα με πολιτικά μέσα. Στο Σχέδιο Δράσης για την οικοδόμηση κοινωνιών χωρίς αποκλεισμούς (2016-2019), τονίζεται ότι χωρίς έξυπνες πολιτικές για την προώθηση της αμοιβαίας κατανόησης και του σεβασμού μεταξύ των διαφορετικών ομάδων του πληθυσμού, υπάρχει ο κίνδυνος ανάδυσης παράλληλων κοινωνιών και όχι συμπεριληπτικών· κοινωνίες στις οποίες οι άνθρωποι αντί να ζουν «μαζί» ο ένας με τον άλλο, θα ζουν ο ένας δίπλα στον άλλο (Council, 2016).

Κεφάλαιο 2: Η συμπεριληπτική διάσταση του Πολιτισμού

Ο ρόλος των τεχνών και σε ένα ευρύτερο επίπεδο ο ρόλος του πολιτισμού στην οικοδόμηση συμπεριληπτικών κοινωνιών έχει επισημανθεί ιδιαίτερα στη διεθνή βιβλιογραφία (Reeves, 2002· Hertie School of Governance, 2016). Είναι γεγονός ότι στη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών έχει δημοσιευθεί ένας τεράστιος αριθμός ερευνών, στο επίκεντρο των οποίων βρίσκεται ο κοινωνικός αντίκτυπος του πολιτισμού. Σε κάποιες περιπτώσεις τα αποτελέσματα είναι έντονα αμφισβητήσιμα εξαιτίας μεθοδολογικών αδυναμιών των ερευνητικών προσεγγίσεων, ωστόσο στη συντριπτική πλειοψηφία τους επιβεβαιώνουν το κοινωνικό όφελος που προκύπτει από την πολιτιστική συμμετοχή (Jeannotte, 2017· Merli, 2002· James, 2014).

Σύμφωνα με τον ορισμό του Bennet (2001) που έχει υιοθετηθεί από την UNESCO, ως πολιτιστική συμμετοχή ορίζεται η «συμμετοχή στις τέχνες και στις δραστηριότητες της καθημερινής ζωής που μπορεί να συνδέονται με μια συγκεκριμένη κουλτούρα. Αναφέρεται στους τρόπους με τους οποίους οι εθνοτικά σημαντικές διαφορές στις πολιτιστικές προτιμήσεις, τις αξίες και τις συμπεριφορές επηρεάζουν όχι μόνο τα καλλιτεχνικά στυλ, αλλά είναι ενσωματωμένες στον καθημερινό τρόπο ζωής, καθώς και στους τρόπους που αυτές [οι διαφορές] συσχετίζονται με άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά, όπως αυτά της τάξης και του φύλου» (UNESCO, 2012). Από τον ορισμό γίνεται σαφές ότι το προϊόν που προκύπτει από την πολιτιστική συμμετοχή ενέχει εκτός από αισθητική αξία, έντονο συμβολικό νόημα, γεγονός το οποίο επιβεβαιώνουν πολλές επιστημονικές έρευνες (Stanley, 2006:7).

Επισημαίνεται ότι ως πολιτιστική συμμετοχή νοείται τόσο η ενεργητική όσο και η παθητική. Στην πρώτη περίπτωση το άτομο αναδεικνύεται σε φορέα παραγωγής πολιτιστικών εμπειριών, ενώ στη δεύτερη συμμετέχει ως καταναλωτής του πολιτιστικού αγαθού, απολαμβάνοντάς το. Στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή αναδύονται και νέες μορφές συμμετοχής (π.χ. open platforms), στις οποίες τα όρια ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση πολιτιστικών αγαθών γίνονται ρευστά και δυσδιάκριτα (Giovanis et al., 2021· National Endowment for the Arts, 2011).

Στενά συνδεδεμένος όρος με τη «συμμετοχή», είναι η «προσβασιμότητα», η δυνατότητα δηλαδή που δίνεται στο ποικίλο κοινό να χρησιμοποιήσει τα προσφερόμενα πολιτιστικά αγαθά. Σε πολιτικό επίπεδο αποτελεί πρόκληση ο σχεδιασμός και η υλοποίηση πολιτικών και προγραμμάτων για την άρση των φυσικών,

οικονομικών, γεωγραφικών και κοινωνικών φραγμών που αποκλείουν μη παραδοσιακά κοινά στον τομέα του πολιτισμού, διασφαλίζοντας έτσι, ίσες ευκαιρίες στο υποεκπροσωπούμενο τμήμα του πληθυσμού. Ταυτόχρονα αναγνωρίζεται η ανάγκη ενεργού συνεργασίας στο σχεδιασμό των σχετικών πρωτοβουλιών, στην εφαρμογή τους, αλλά και στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων (European Commission, 2012· Laaksonen, 2010:3).

Είναι γεγονός ότι στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα, είχε ήδη αναγνωριστεί από τα κράτη η διττή φύση του πολιτισμού. Από τη μια μεριά η εγγενής καλλιτεχνική του αξία και από την άλλη, η δυναμική του ως μοχλού για την ανάσχεση των προκλήσεων που αντιμετώπιζαν στην κοινωνική και οικονομική σφαίρα. Ο αντίκτυπος της πολιτιστικής συμμετοχής γίνεται αντιληπτός καταρχάς σε επίπεδο ατόμου, καθώς προάγεται η ψυχική ευεξία, η υγεία (McCarthy et al., 2004· Grossi et al., 2010· Armbrecht, 2014· Arts Council England, 2014· Matarasso, 1997), αλλά και η γνωστική λειτουργία των ηλικιωμένων (Rajan and Rajan, 2017· Tsegaya et al., 2016). Η συμμετοχή στον πολιτισμό διευκολύνει την αυτοέκφραση, διεγείρει τη δημιουργικότητα, τονώνει την αυτοπεποίθηση και ανοίγει νέους τρόπους σκέψης (Stanley, 2006· Matarasso, 1997· CHCFE, 2015). Παράλληλα συμβάλλει στη δημιουργία ταυτοτήτων και αυξάνει την επιθυμία για αλληλεπίδραση με τους γύρω (Laaksonen, 2010· Jeannotte, 2000).

Πέρα από την ατομική ευημερία, σε ένα γενικό πλαίσιο η θετική επίπτωση των παραπάνω στην κοινωνική ευημερία και συνοχή είναι αδιαπραγμάτευτη. Η πολιτιστική συμμετοχή διευκολύνει την κοινωνική ένταξη, σπάζοντας την απομόνωση και επιτρέποντας το μοίρασμα των συναισθημάτων μέσω της δημιουργικής αλληλοδιάδρασης (European Commission, 2012· Gielen et al., 2015· McCarthy et al., 2004).

Πολλές έρευνες αναδεικνύουν τη συμπεριληπτική διάσταση του πολιτισμού και τη σημασία του στην οικοδόμηση κοινωνικής συνοχής, ακριβώς εξαιτίας της συμβολικής αξίας που φέρει και της δυνατότητάς του να δημιουργεί κοινές ταυτότητες βάσει κοινών αξιών (UNESCO, 2012· Stanley, 2006· Laaksonen, 2010· Shaheed, 2013). Παρέχει ευκαιρίες στα άτομα να βιώσουν θετικές κοινωνικές συνδέσεις με την κοινότητα, καθώς μέσα από την ανάδειξη της διαφορετικότητας και τη συνεχή έκθεση σε μια ποικιλία ιδεών γίνεται κατανοητή η πολιτισμική ποικιλομορφία και καλλιεργούνται αισθήματα κοινωνικής ισότητας, αμοιβαίου σεβασμού, ανεκτικότητας

και συμπερίληψης (Jeannotte, 2006· Matarasso, 1997· Duxbury et al., 2007· Dessein et al., 2015· McCarthy et al. 2004· Stanley, 2006:13-14). Ο McCarthy, συζητά περαιτέρω για υπονόμηση των στερεοτύπων και γεφύρωση του κοινωνικού χάσματος μεταξύ των μελών της ομάδας, ως μια διαδικασία που είναι αμοιβαία επωφελής (McCarthy et al. 2004). Ο Uslaner (2012:32) προσθέτει ότι οι κοινωνίες στις οποίες τα άτομα συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς εμπιστοσύνης, τείνουν να είναι πιο ανεκτικές και η Romainville (2015:165) συμπληρώνει ότι η συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες αποτελεί κρίσιμο συστατικό κάθε δημοκρατικής κοινωνίας και ταυτόχρονα απαραίτητο για την ύπαρξη μιας ζωντανής δημοκρατίας.

Τα παραπάνω επιβεβαιώνει και η έρευνα της Laaksonen (2005:1-2). Χωρίς την πολιτιστική συμμετοχή τα άτομα αποτυγχάνουν να αναπτύξουν τις κοινωνικές και πολιτιστικές συνδέσεις που είναι απαραίτητες για τη διατήρηση ικανοποιητικών συνθηκών ισότητας. Υποστηρίζει ότι η πρόσβαση και η συμμετοχή στον πολιτισμό είναι η άμυνα ενάντια στις διαφορετικές κοινωνικές, πολιτικές και πολιτιστικές απειλές, συμπεριλαμβανομένου του αποκλεισμού και της αποξένωσης, ο διάυλος μέσα από τον οποίο μπορούν να αντιμετωπιστούν. Οι πολιτιστικές δραστηριότητες μπορούν να αποδειχθούν ισχυρά όργανα συλλογικής δράσης και οικοδόμησης κοινωνικού κεφαλαίου (McCarthy et al., 2004).

Ωστόσο, ο ρόλος του πολιτισμού είναι ευρύτερα συμπεριληπτικός. Σύμφωνα με έρευνες μεγάλης κλίμακας, η συμβολή των τεχνών στην απασχολησιμότητα, μέσω της ανάπτυξης δεξιοτήτων, είναι αξιοσημείωτη (Arts Council England, 2004). Παράλληλα επισημαίνονται ποικίλα άλλα άμεσα οικονομικά οφέλη, καθώς και ο έμμεσος οικονομικός αντίκτυπος των τεχνών και η προστιθέμενη αξία της πολιτιστικής συμμετοχής στην κοινοτική ανάπτυξη και στη βιωσιμότητα των κοινοτήτων (Guetzkow, 2002· Mills and Brown, 2004 στο: Jeannotte, 2017).

Κεφάλαιο 3: Η βαθμιαία ενσωμάτωση της ενταξιακής διάστασης στις πολιτικές πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης

3.1 Από την ιδρυτική Συνθήκη της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (1957), στη Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992)

Η κοινωνική διάσταση στις πολιτικές της ΕΕ αποτέλεσε ιστορικά πεδίο έντονων πολιτικών πιέσεων από τη μια και αμφισβήτησης της νομιμότητας των παρεμβάσεων της από την άλλη, δεδομένου ότι η κοινωνική πολιτική αποτελεί νομοθετική αρμοδιότητα των κρατών-μελών της Ένωσης (Bercusson et al., 1997· Atkinson et al., 2007:237-238).

Είναι γεγονός, ότι τη δεκαετία του 1950 η βασική επιδίωξη των ιδρυτών της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (ΕΟΚ) ήταν η εγκαθίδρυση της ενιαίας αγοράς και η ελεύθερη κυκλοφορία αγαθών, υπηρεσιών, κεφαλαίων και προσώπων για την τόνωση της οικονομικής ανάπτυξης. Συνεπώς, στη Συνθήκη της Ρώμης (1957), με την οποία ιδρύεται η ΕΟΚ, δίνεται ελάχιστη προσοχή στην κοινωνική διάστασή της. Για τη διασφάλιση και μόνο της ομαλής λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς και των τεθέντων οικονομικών στόχων, αναγνωρίζεται σε επιμέρους διατάξεις της Συνθήκης η ανάγκη για τη βελτίωση των όρων διαβίωσης και εργασίας του εργατικού δυναμικού, αλλά και η διασφάλιση της ισότητας των αμοιβών ανδρών και γυναικών, όταν απασχολούνται σε όμοια εργασία. Παράλληλα, ενθαρρύνεται η συνεργασία μεταξύ των ιδρυτικών κρατών-μελών, σε θέματα εκπαίδευσης, απασχόλησης και κοινωνικής ασφάλισης, ενώ προβλέπεται και η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου (Atkinson et al., 2007· Σακελλαρόπουλος και Αγγελάκη, 2016:422-423· Atkinson, 2003). Χωρίς αμφιβολία όμως, η κοινωνική πρόοδος των χωρών γίνεται κυρίως αντιληπτή ως το φυσικό επακόλουθο της οικονομικής ολοκλήρωσης (Atkinson et al., 2007· Mayrhuber, 2018).

Τομή στην ανάληψη ευρωπαϊκής κοινωνικής δράσης αποτέλεσε το Ψήφισμα του Συμβουλίου Υπουργών της ΕΟΚ, τον Ιανουάριο του 1974, στον απόηχο της πετρελαϊκής κρίσης του 1973. Με αυτό θεσπίζεται μια σειρά πιλοτικών προγραμμάτων για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των πολιτών και την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, περισσότερο γνωστά ως Προγράμματα για τη

Φτώχεια I, II και III. Τα τρία προγράμματα χρηματοδοτήθηκαν από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και εστίασαν στην οικονομική και κοινωνική ένταξη των λιγότερο προνομιούχων ομάδων, καλύπτοντας συνολικά την περίοδο από τον Δεκέμβριο του 1975 έως τον Ιούνιο του 1994. Ο ορισμός της «φτώχειας», η διάκριση μεταξύ απόλυτης και σχετικής και η σταδιακή εγκατάλειψη του όρου «φτώχεια» και αντικατάστασής του με τον όρο «κοινωνικός αποκλεισμός»,² ώστε να συμπεριληφθούν οι ευάλωτοι και οι περιθωριοποιημένοι πληθυσμοί, αποτέλεσαν το πρώτο σημαντικό βήμα για την κατανόηση του φαινομένου ως πολυδιάστατου και όχι αποκλειστικά ως ζητήματος ανεπαρκών πόρων. Κυρίως, όμως, η συνεισφορά των Προγραμμάτων έγκειται στην αναγνώριση της βαρύτητας της συνιστώσας αυτής στην επιτυχία του οικονομικού εγχειρήματος της Κοινότητας και ως εκ τούτου, του γεγονότος ότι η καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού οφείλει να αποτελεί αρμοδιότητα της ΕΕ (Edward, 1981· Atkinson et al., 2007:18· Armstrong, 2011:17-18).

Όμως, μέχρι την εισαγωγή της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης (1986), η ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική δεν αποτελούσε διακριτό πεδίο. Τότε για πρώτη φορά διευρύνονται οι αρμοδιότητες της Κοινότητας και θεσπίζονται ειδικοί κανονισμοί που υπαγορεύουν στα κράτη-μέλη ελάχιστα πρότυπα υγείας και ασφάλειας, απαγορεύουν τις διακρίσεις στις αμοιβές των εργαζομένων και καθορίζουν ποικίλα κοινωνικά ζητήματα, στοχεύοντας στην αντιστάθμιση των συνεπειών της οικονομικής ολοκλήρωσης στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες, για την επίτευξη οικονομικής σύγκλισης και κοινωνικής συνοχής (Mayrhuber, 2018).

Ακολούθως, τον Ιούλιο του 1989, με ένα νέο Ψήφισμα του Συμβουλίου (89/457/ΕΟΚ, L224) τονίζεται η ανάγκη να εντείνει η Κοινότητα τη συνεργασία με τις εθνικές και περιφερειακές αρχές των κρατών-μελών και τις ωφελούμενες ομάδες, για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού στους τομείς της εκπαίδευσης, της απασχόλησης, της στέγασης, των κοινωνικών υπηρεσιών και της υγείας (Atkinson et al., 2007:18). Ως μέρος της ίδιας προσπάθειας για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, στο τέλος του ίδιου έτους, ο Κοινοτικός Χάρτης των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 1989), αν και

²Σύμφωνα με τον Armstrong (2011:17), η έννοια του «κοινωνικού αποκλεισμού» έχει τις ρίζες της στη γαλλική κοινωνική θεωρία και πολιτική. Ουσιαστικά η ανάδειξή του σε ευρωπαϊκό επίπεδο συνδέεται αφενός με τη χρηματοδότηση των προγραμμάτων για τη φτώχεια και αφετέρου με την ίδρυση του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου για τις Εθνικές Πολιτικές για την Καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού, το 1990.

νομικά μη δεσμευτικός, πλαισίωσε την κοινωνική δράση της ΕΕ κωδικοποιώντας τα δικαιώματα των εργαζομένων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο (Armstrong, 2011· Σακελλαρόπουλος και Αγγελάκη, 2016:425). Επιπλέον, στις αρχές του 1990 ιδρύεται το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για τις Εθνικές Πολιτικές για την Καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού. Το Παρατηρητήριο είναι επιφορτισμένο με την εκπόνηση ετήσιων εκθέσεων, με αναφορά στις κοινωνικές υπηρεσίες των κρατών-μελών για την καταπολέμηση του αποκλεισμού και τις κοινωνικές και επαγγελματικές ευκαιρίες που δίνονται για τη συμμετοχή των πολιτών (Room, 1992).

Τον Ιούνιο του 1992, με Σύστασή του το Συμβούλιο παροτρύνει τα κράτη-μέλη να αναγνωρίσουν το θεμελιώδες δικαίωμα κάθε ατόμου στην πρόσβαση σε επαρκείς πόρους και κοινωνική αρωγή, με τρόπο ώστε να διασφαλίζεται η ανθρώπινη αξιοπρεπής διαβίωση (Council, 1992). Με την έκδοση νέων σχετικών κειμένων, γίνεται σαφές ότι το Συμβούλιο βαθμιαία αναγνωρίζει ότι τα κοινωνικά συστήματα των κρατών-μελών οφείλουν να βασίζονται σε κοινές αξίες και στόχους και επιπλέον ότι η σύγκλιση θα πρέπει να προωθηθεί περαιτέρω, μέσω της θέσπισης κοινής στρατηγικής, η οποία ουσιαστικά συνίσταται στον προσδιορισμό κοινών στόχων. Στη βάση αυτή ξεκινά να αναπτύσσεται η κοινωνική διάσταση της ευρωπαϊκής πολιτικής, πάντα ως συντρέχουσα αρμοδιότητα μεταξύ της Κοινότητας και των κρατών-μελών (Armstrong, 2011:3).

Ορόσημο, ωστόσο, της περιόδου, αποτελεί η Συνθήκη του Μάαστριχτ (1992), η οποία σηματοδότησε μια νέα φάση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Παράλληλα με τη θεμελίωση της Οικονομικής και Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ), δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην επίτευξη πολιτικών στόχων, όπως μαρτυρά, καταρχήν, η μετάβαση στον όρο Ευρωπαϊκή Ένωση. Αν και η κοινωνική δυναμική της νέας Συνθήκης για την ΕΕ που εγκαινιάζεται, αμφισβητείται εξαιτίας της άρνησης του Ηνωμένου Βασιλείου να συμπεριληφθεί ο Κοινωνικός Χάρτης στο βασικό κείμενο της Συνθήκης,³ οι αναφορές στην κοινωνική προστασία, τον κοινωνικό διάλογο και την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού στο άρθρο 1 της ΣΕΕ, μαρτυρούν την –έστω δειλή– πρόθεση των θεσμών να παρέμβουν κοινωνικά (Σακελλαρόπουλος και Αγγελάκη, 2016:426-427). Είναι σημαντικό ότι η ρητορική της ΕΕ για τον σεβασμό και την προώθηση της

³Σημειώνεται ότι τα υπόλοιπα έντεκα κράτη-μέλη δεσμεύτηκαν σε μια Συμφωνία για την Κοινωνική Πολιτική που προσαρτήθηκε ως Κοινωνικό Πρωτόκολλο στη Συνθήκη για την ΕΕ, η οποία τους υποχρέωνε να υιοθετούν μέτρα κοινωνικής πολιτικής προς επίτευξη συγκεκριμένων στόχων.

διαφορετικότητας εξελίσσεται στο εξής σε νομική δέσμευση (άρθρα 126, 128 ΣΕΕ κ.λπ.) και το ενδιαφέρον της αποτυπώνεται έμπρακτα στην παροχή των χρηματοδοτικών μέσων για την υποστήριξή τους (Ahmed, 2015).

3.2 Από την Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997) και τη Συνθήκη της Νίκαιας (2001), στη Συνθήκη της Λισαβόνας (2007)

Η περίοδος 1997-2007 ήταν μια δεκαετία αλλαγών στην προώθηση της κοινωνικής ένταξης στην Ένωση. Καθώς παρά την ανάπτυξη της Κοινής Αγοράς, ένα σημαντικό τμήμα Ευρωπαίων πολιτών αντιμετώπιζε σοβαρά κοινωνικο-οικονομικά προβλήματα (Vanhercke et al., 2020· Armstrong, 2011), τον Μάρτιο του 1997 η Επιτροπή κατέθεσε πρόταση στρατηγικής (European Commission, 1997), προκειμένου να ενισχυθεί η υφιστάμενη συνεργασία σε ευρωπαϊκό επίπεδο και να υιοθετηθεί ένα κοινό πολιτικό όραμα για την κοινωνική προστασία στην Ευρωπαϊκή Ένωση, με στόχο την προαγωγή της κοινωνικής συνοχής, πάντα όμως, αντισταθμιστικά με τα οικονομικά οφέλη (Atkinson, 2003:261· Armstrong, 2011).

Σε συνταγματικό επίπεδο, μια σταθερότερη βάση για τις εξελίξεις στον τομέα της κοινωνικής ένταξης επιτυγχάνεται λίγους μήνες αργότερα με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ (1997), η οποία αναδεικνύει την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού σε στόχο της ευρωπαϊκής κοινωνικής πολιτικής και θέτει τα νομικά θεμέλια για την καταπολέμησή του. Εισάγει διατάξεις αφενός για τη χρηματοδότηση κατάλληλων πρωτοβουλιών και αφετέρου για την ανάληψη δράσης για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού (Vanhercke et al., 2020:15-17). Αποτέλεσμα τούτου ήταν η έκδοση των Οδηγιών 2000/78/EK και 2000/78/EK για την κατοχύρωση του σχετικού πλαισίου (Makay, 2023). Είναι επίσης, σημαντικό ότι το Κοινωνικό Πρωτόκολλο ενσωματώνεται στο κύριο σώμα της Συνθήκης, καθώς η εκλογή των Νέων Εργατικών στην ηγεσία του Ηνωμένου Βασιλείου ανέδειξε νέες προτεραιότητες στη διακυβέρνησή τους (Armstrong, 2011:17,151).

Κατόπιν της επικύρωσης της Συνθήκης, μια νέα βελτιωμένη στρατηγική για τον εκσυγχρονισμό της κοινωνικής προστασίας που προτάθηκε από την Επιτροπή, έδωσε περαιτέρω έμφαση στην καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού και στην προώθηση της ένταξης, ενθαρρύνοντας τα κράτη στην ανάληψη ενεργητικών πλέον

πρωτοβουλιών (European Commission, 1999). Σημειώνεται ότι η έννοια της «ενεργοποίησης» και η ανάγκη για ένα επικαιροποιημένο μίγμα οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής, με το οποίο θα δίνεται ώθηση στην ένταξη των ατόμων στην οικονομική και κοινωνική ζωή, σε αντιδιαστολή με τα παθητικά μέτρα διατήρησης του εισοδήματος, είχε ήδη υπογραμμιστεί στη Λευκή Βίβλο για την Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική (Weilguny et al., 2013:27-28).

Το 2001, με τη συνθήκη της Νίκαιας, ενισχύεται περαιτέρω η κοινωνική διάσταση της ΕΕ. Στο άρθρο 137 διακρίνεται ρητά η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού (στοιχείο ι') από την αφομοίωση των αποκλειόμενων προσώπων από την αγορά εργασίας (στοιχείο η') και την προώθηση ίσων όρων εργασίας ανδρών και γυναικών (στοιχείο θ'). Παράλληλα, επεκτείνεται το πεδίο παρέμβασης της ΕΕ στον τομέα της Κοινωνικής Προστασίας και προς τούτο θεσμοθετείται η Επιτροπή Κοινωνικής Προστασίας, αναλαμβάνοντας ουσιαστικά ρόλο διαμεσολαβητή μεταξύ της Επιτροπής και των κρατών-μελών για τον σχεδιασμό και τη διαχείριση της κοινωνικής πολιτικής. Παράλληλα τέθηκαν κοινοί στόχοι για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (Atkinson et al., 2007:21· Armstrong, 2011:58-59).

Καθοριστική, ωστόσο, υπήρξε η σημασία της Συνόδου Κορυφής των αρχηγών των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη Λισαβόνα, ένα μόλις χρόνο νωρίτερα, το Μάρτιο του 2000, στην οποία εγκρίθηκε η «Στρατηγική της Λισαβόνας». Διακηρυγμένος στόχος της ήταν η ανάδειξη της Ένωσης, μέχρι το 2010, ως της ανταγωνιστικότερης και δυναμικότερης οικονομίας στον κόσμο, ικανής για βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και με μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή. Στο πλαίσιο αυτό, δεσμεύτηκαν ΕΕ και εθνικά κράτη για τον εκσυγχρονισμό του ευρωπαϊκού κοινωνικού μοντέλου, την επένδυση στους ανθρώπους και την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Οι ευρωπαϊκοί θεσμοί, αντί να μεταβιβάσουν τη νομοθετική αρμοδιότητα στους τομείς της κοινωνικής πρόνοιας, επέλεξαν τον εξευρωπαϊσμό των εγχώριων κοινωνικών πολιτικών, χρησιμοποιώντας την Ανοικτή Μέθοδο Συντονισμού (ΑΜΣ) ως νέο εργαλείο διακυβέρνησης, μέσω της οποίας ενθαρρύνεται η στενότερη συνεργασία μεταξύ των κρατών-μελών για τη βελτίωση των εθνικών δημόσιων πολιτικών για την άρση του κοινωνικού αποκλεισμού (Daly, 2007· Zeitlin, 2010· Vanhercke et al., 2020· Atkinson et al., 2007:22-24· Armstrong, 2011:35). Σύμφωνα με τους Σακελλαρόπουλο και Αγγελάκη (2016:427), η πρόοδος που σημειώθηκε έκτοτε στην ευρωπαϊκή

κοινωνική πολιτική και στην αυτονόμηση της κοινωνικής διάστασης δεν οφείλεται στα κλασικά μέτρα της «σκληρής ισχύος», αλλά στην «ήπια» εντέλει ισχύ της ΑΜΣ.

Στη συνέχεια, στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Laeken, τον Δεκέμβριο του 2001, εγκρίθηκε από τους ηγέτες της ΕΕ μια πρώτη δέσμη έντεκα κοινών στόχων και δεκαοκτώ κοινών δεικτών κοινωνικής απόδοσης, ενώ η συμφωνία που επιτεύχθηκε συνέβαλε στο να καταστεί λειτουργική η ΑΜΣ στον τομέα της κοινωνικής ένταξης (Atkinson et al., 2007:130). Εξαιρετικά σημαντική υπήρξε η σύνταξη της πρώτης κοινής έκθεσης του Συμβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2001) για την κοινωνική ένταξη, καθώς ήταν το πρώτο κείμενο πολιτικής που εγκρίθηκε για την φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό και έθετε το πλαίσιο των πολιτικών πρωτοβουλιών για την περίοδο 2001-2010. Αντίστοιχης σπουδαιότητας εκθέσεις για την κοινωνική ένταξη ακολούθησαν και τις επόμενες χρονιές. Στην κοινή έκθεση του 2004 επισημαίνονται, μεταξύ άλλων, οι ευάλωτες ομάδες, εξαιτίας της γήρανσης του πληθυσμού, της αυξανόμενης μετανάστευσης και της συναφούς εθνοτικής πολυμορφίας, των νέων προτύπων οικογένειας, της μεγαλύτερης συμμετοχής των γυναικών στην αγορά εργασίας κ.λπ. (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2004).

Την ίδια χρονιά είχε εγκαινιαστεί η Συνέλευση για το Μέλλον της Ευρώπης, ενώ παράλληλα ξεκίνησε σε ευρωπαϊκό επίπεδο η διαδικασία συνταγματικής αναθεώρησης, η οποία ολοκληρώθηκε στη Συνθήκη της Λισαβόνας (2007). Οι υποστηρικτές μιας κοινωνικής Ένωσης, αναγνώρισαν την ευκαιρία για τη θεσμοθέτηση και συνταγματοποίηση των κοινωνικών αξιών, των στόχων της και των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως αυτά κωδικοποιήθηκαν στον Χάρτη της ΕΕ για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα, ο οποίος προτάθηκε στο Συμβούλιο της Νίκαιας το 2000 και εν πολλοίς βασίζεται στον Κοινοτικό Χάρτη του 1989. Είναι γεγονός ότι στο άρθρο 3 ΣΕΕ, διατυπώνεται όπως: «Η Ένωση καταπολεμά τον κοινωνικό αποκλεισμό και τις διακρίσεις και προωθεί την κοινωνική δικαιοσύνη και προστασία, την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών, την αλληλεγγύη μεταξύ των γενεών και την προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού», όμως η αναφορά, στο ίδιο άρθρο, σε μια «άκρως ανταγωνιστική κοινωνική οικονομία της αγοράς», εγείρει σημαντικά ερωτήματα σχετικά με τις κοινωνικές προθέσεις της ΕΕ. Συνολικά, αμυδρά μόνο γίνεται αντιληπτή η σταδιακή μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τις πολιτικές ενίσχυσης της απασχόλησης, στην κοινωνική και ενεργητική ένταξη των πολιτών των κρατών-μελών της Ένωσης (Zeitlin, 2010· Vanhercke et al., 2020· Armstrong, 2011· Printz, 2017).

Εν τω μεταξύ, η διεύρυνση του 2004 και η προσχώρηση δέκα νέων κρατών, ανέτρεψαν προηγούμενες ισορροπίες και ανέδειξαν νέες προκλήσεις για τον εξορθολογισμό των στόχων για την άρση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (Vanhercke et al., 2020:18). Μπορεί τα κριτήρια της Κοπεγχάγης να καθόριζαν τις διαδικασίες προσχώρησης και να υποχρέωναν τις χώρες για τη διασφάλιση πολιτικών και οικονομικών εχεγγύων και περαιτέρω για τη διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την προστασία των μειονοτήτων, όμως, η εφαρμογή τους ήταν συχνά πλημμελής, εφόσον η ΕΕ δεν είχε ακόμα αναπτύξει ισχυρό πλαίσιο για την παρακολούθηση της κατάστασης στο εσωτερικό εκάστης χώρας (Ahmed, 2015).

Στο πλαίσιο τώρα της ΕΕ και κατόπιν εκθέσεως της Ομάδας Υψηλού Επιπέδου υπό τον Wim Kok, στην οποία διαπιστώνεται ανεπάρκεια στην υλοποίηση της Στρατηγικής, το Συμβούλιο και η Επιτροπή σε εκθέσεις τους για την κοινωνική προστασία και ένταξη, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σημασία της κοινωνικής αλληλεγγύης για την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής ως βασικού στοιχείου για την επιτυχία της στρατηγικής της Λισαβόνας, δρομολόγησαν τις εξελίξεις για την ενδιάμεση αναθεώρησή της. Ταυτόχρονα τονίστηκε η ανάγκη συντονισμένης δράσης μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων διακυβέρνησης, καθώς και ενσωμάτωσης των θεσπισμένων στόχων κοινωνικής ένταξης στο σύνολο των συναφών εθνικών πολιτικών (Armstrong, 2011:105· Atkinson et al., 2007:40).

Η Ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για την Κοινωνική Ατζέντα 2005-2010 (European Commission, 2005a), διατρέχεται από τη φιλοδοξία για την προαγωγή των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και τη εμπέδωση υψηλών κοινωνικών προτύπων. Υπερασπίζεται το δικαίωμα όλων στις ίσες ευκαιρίες και στην κοινωνική ένταξη και εγκαινιάζει το σύνθημα «Ενωμένοι στη διαφορετικότητα». Γίνεται μνεία στην Παγκόσμια Κοινωνική Σύνοδο Κορυφής και στους Αναπτυξιακούς Στόχους της Χιλιετίας, υπογραμμίζοντας την κοινωνική διάσταση της παγκοσμιοποίησης και τη σημασία επίτευξης παγκόσμιων στόχων. Περαιτέρω προτείνεται ο ορισμός του 2007 ως Ευρωπαϊκού Έτους ίσων ευκαιριών για όλους και του 2010 ως Ευρωπαϊκού Έτους κατά της Φτώχειας και του Κοινωνικού Αποκλεισμού, καθώς και η ίδρυση ενός Ευρωπαϊκού Ινστιτούτου για το Φύλο, με σκοπό την προώθηση της ισότητας ανδρών και γυναικών. Τέλος, μέριμνα υπάρχει τόσο για την ένταξη των μειονοτήτων, ιδιαίτερα των Ρομά, όσο και για τη διασφάλιση ίσων ευκαιριών στα άτομα με αναπηρία. Παράλληλα, η ανανεωμένη στρατηγική για την αειφόρο ανάπτυξη, προτάσσει την

ανάγκη για μεγαλύτερη κοινωνική δικαιοσύνη, η οποία αναγνωρίζεται ως προϋπόθεση τόσο για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, όσο και για τη διατήρηση της αειφόρου αναπτυξιακής πορείας της Ευρώπης (European Commission, 2005b).

Σημειώνεται ότι σε συνταγματικό επίπεδο, με τη Συνθήκη της Λισαβόνας επιχειρήθηκε να ενσωματωθεί στην ΕΕ ισχυρότερη κοινωνική ταυτότητα. Προς την κατεύθυνση αυτή τροποποιήθηκαν οι υπάρχουσες Συνθήκες και δημιουργήθηκαν τρία διακριτά κείμενα, νομικά ισότιμα και εξίσου δεσμευτικά: η Συνθήκη για την ΕΕ, η Συνθήκη για τη Λειτουργία της ΕΕ και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κυρίως μας ενδιαφέρει η αναφορά στο άρθρο 2 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ), με το οποίο η ΕΕ δεσμεύεται για την ισότητα των πολιτών, την απαγόρευση των διακρίσεων και την προστασία των μειονοτήτων. Επιπλέον, στο πρώτο άρθρο του Χάρτη αναγνωρίζεται ότι: «Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι απαραβίαστη. Πρέπει να είναι σεβαστή και να προστατεύεται». Αυτό, σε ένα γενικότερο πλαίσιο φανερώνει ότι ο λόγος για τα θεμελιώδη δικαιώματα είναι ανερχόμενος και αλληλένδετος με τον πολιτικό λόγο, καθώς νομιμοποιεί στο εξής την παρέμβαση της ΕΕ και την ανάληψη πρωτοβουλιών για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (Morijn, 2015· Armstrong, 2011).

3.3 Από τη Στρατηγική «Ευρώπη 2020» έως σήμερα: Η θεμελίωση της ενεργού ένταξης στις πολιτικές της ΕΕ

Παρά την σημαντική πρόοδο στον τομέα της κοινωνικής πολιτικής, τα ποσοστά σχετικής εισοδηματικής φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, παρέμεναν αμετάβλητα. Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε το 2008 και η επακόλουθη ύφεση, είχαν περαιτέρω ολέθριες επιπτώσεις στην ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα. Με αυτά τα δεδομένα, η Επιτροπή έδωσε ακόμα μεγαλύτερη έμφαση στο κοινωνικό προφίλ της Ένωσης, με επανειλημμένες αναφορές στην ανάγκη αντιμετώπισης της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού σε ευρωπαϊκό αλλά και παγκόσμιο επίπεδο (Vanhercke et al., 2020· Zeitlin, 2010· Armstrong, 2011). Η δέσμευση για αρμονικές, συνεκτικές και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνίες που σέβονται τα θεμελιώδη δικαιώματα, επαναλαμβάνεται στις ανακοινώσεις της. Συζητά για την άρση των φραγμών, τη διευκόλυνση της κινητικότητας, την καταπολέμηση των διακρίσεων, τη στήριξη του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων, την προώθηση

της ισότητας των φύλων και την υποστήριξη των οικογενειών, ώστε να μπορούν όλοι να συμμετέχουν ενεργά και να ενσωματώνονται στις κοινωνίες στις οποίες ζουν (European Commission, 2008a· European Commission, 2008b· European Commission, 2008c).

Στο πλαίσιο αυτό, ανακοίνωσε τη νέα στρατηγική «Ευρώπη 2020», ως διάδοχο της στρατηγικής της Λισαβόνας, επισημαίνοντας την αλληλεπίδραση μεταξύ των οικονομικών, των πολιτικών απασχόλησης και των κοινωνικών πολιτικών. Διαρθρώνεται σε τρεις άξονες, ο τρίτος εκ των οποίων κάνει αναφορά σε «ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς, μέσω της ενίσχυση μιας οικονομίας υψηλής απασχόλησης που προσφέρει κοινωνική και εδαφική συνοχή» (Zeitlin, 2010· Φερόνας, 2013· Armstrong, 2011:269-270). Στο πλαίσιο αυτό, ιδιαίτερα κρίσιμος αναδεικνύεται ο ρόλος της Επιτροπής Κοινωνικής Προστασίας, η οποία με μέσο την αναζωογονημένη κοινωνική ΑΜΣ επιφορτίζεται με την ευθύνη για την ενίσχυση της διακρατικής συνεργασίας και της διαδικασίας αμοιβαίας μάθησης, με στόχο την αύξηση της συμμετοχής των ενδιαφερομένων (Zeitlin, 2010).

Για την επίτευξη των τεθέντων ποσοτικών –για πρώτη φορά–κοινωνικών, τον Δεκέμβριο του 2010 η Επιτροπή εγκαινίασε την «Ευρωπαϊκή πλατφόρμα για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού», μια πρωτοβουλία ειδικά σχεδιασμένη για τη δημιουργία σύμπραξης μεταξύ των ωφελούμενων ομάδων, των υπερεθνικών, εθνικών και υποεθνικών θεσμικών οργάνων και των ΜΚΟ. Στόχος της είναι να αποτελέσει το πλαίσιο δράσης για όλους τους τομείς που σχετίζονται με την κοινωνική ένταξη και τα άτομα που βιώνουν τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό να καταφέρουν να αναλάβουν ενεργό ρόλο στην κοινωνία και να ζήσουν με αξιοπρέπεια (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Ένταξης, 2011· Zeitlin, 2010· Armstrong, 2011:272-273). Ως πλαίσιο για την παρακολούθηση της εφαρμογής των εθνικών σχεδίων για την επίτευξη κοινωνικής ένταξης και συνοχής ορίζεται το Ευρωπαϊκό Εξάμηνο, το οποίο, επίσης, θεσπίστηκε το 2010 (Makay, 2023).

Με οικονομικούς όρους, στον Κανονισμό 1303/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Δεκεμβρίου 2013 (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2013a), άρθρο 9, θεματικός στόχος 9, προβλέπονται τα χρηματοδοτικά εργαλεία για την προώθηση της κοινωνικής ένταξης και την καταπολέμηση της φτώχειας και των διακρίσεων. Στον Κανονισμό 1304/2013 (Επίσημη Εφημερίδα της

Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2013b) αναφέρονται αναλυτικά οι προτεραιότητες που υποστηρίζονται χρηματοδοτικά κατά την προγραμματική περίοδο 2014-2020.

Σε νομοθετικό επίπεδο, τον Ιανουάριο του 2011 η ΕΕ έγινε για πρώτη φορά συμβαλλόμενο μέρος στη διεθνή Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρία (UNCRPD), την οποία υπέγραψαν και κατόπιν επικύρωσαν όλα τα κράτη-μέλη της. Την εφαρμογή της Σύμβασης σε επίπεδο ΕΕ, συντονίζει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Makay, 2023).

Τον Νοέμβριο του 2017, ανατέλλει μια νέα εποχή για την κοινωνική διάσταση της ΕΕ και την ενίσχυση των κοινωνικών δικαιωμάτων των ατόμων. Αναφερόμαστε στη διοργανική θεσμική πρωτοβουλία για την υλοποίηση του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων (Vanhercke et al., 2020:14-15). Ο πυλώνας προωθεί είκοσι βασικές αρχές και δικαιώματα, τα οποία συνοψίζονται σε τρία κεφάλαια. Το τρίτο εξ αυτών ορίζει την κοινωνική προστασία και ένταξη ως έναν από τους βασικούς τομείς παρέμβασης (Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2017). Πέρα από τις πολλές και σημαντικές δράσεις που δρομολογήθηκαν στο πλαίσιο του Πυλώνα για την προώθηση της ισότητας των ανθρώπων και της ενεργούς συμμετοχής τους, έχουν παράλληλα αναληφθεί σοβαρές νομοθετικές και πολιτικές πρωτοβουλίες. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη στρατηγική της ΕΕ για τα δικαιώματα του παιδιού, την ευρωπαϊκή πλατφόρμα για την καταπολέμηση του φαινομένου της αστεγίας, τη σύσταση του Συμβουλίου για τον εκσυγχρονισμό των εθνικών συστημάτων για το ελάχιστο εισόδημα και τη διασφάλιση της ενεργούς ένταξης, την ευρωπαϊκή στρατηγική για τη φροντίδα κ.λπ. (Makay, 2023).

Την περίοδο 2021-2030, ο Ευρωπαϊκός Πυλώνας Κοινωνικών Δικαιωμάτων θα παραμείνει το ενοποιητικό πλαίσιο για τις πολιτικές κοινωνικής προστασίας και κοινωνικής ανάπτυξης, ωστόσο η πρόεδρος της Επιτροπής, Ursula von der Leyen, αναφερόμενη στη διττή πράσινη και ψηφιακή μετάβαση και στη στήριξή της, εξέφρασε την ανάγκη επαναξιολόγησης των κοινωνικών κανόνων, με τρόπο που να διασφαλίζονται η κοινωνική αλληλεγγύη και η αειφορία των γενεών (European Commission, 2021a). Άλλωστε, η προσήλωση της Επιτροπής στην εφαρμογή της ατζέντας των Ηνωμένων Εθνών 2030 για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη, οι 17 στόχοι της οποίας, αντικατέστησαν το 2015 τους Αναπτυξιακούς Στόχους της Χιλιετίας, παραμένει αδιαπραγμάτευτη. Στο πλαίσιο αυτό υπήρξε δέσμευση για την οικοδόμηση μιας Ένωσης ισότητας και δρομολογήθηκε σειρά πρωτοβουλιών και στρατηγικών για

την ισότητα των φύλων, τα δικαιώματα του παιδιού, την ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ, την ένταξη και τη συμμετοχή των Ρομά, την καταπολέμηση του ρατσισμού κ.λπ. (Makay, 2023).

Κεφάλαιο 4: Προώθηση της ενταξιακής διαδικασίας μέσω της πολιτιστικής συμμετοχής

4.1 Θεσμική κατοχύρωση του δικαιώματος της πολιτιστικής πρόσβασης σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο

Το δικαίωμα στην πρόσβαση και συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή αναγνωρίζεται ευρέως διεθνώς. Κατοχυρώνεται στο άρθρο 27 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΟΗΕ, 1948). Το Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα το οποίο επικυρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1966 και τέθηκε σε ισχύ τον Ιανουάριο του 1976, ενισχύει περαιτέρω την παραπάνω δέσμευση για την οικουμενική εφαρμογή των συναφών ανθρωπίνων δικαιωμάτων (Duparc, 1992:5-6). Αυτά αναφέρονται στην πρόσβαση στον πολιτισμό και στην ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης, στο δικαίωμα ενεργού συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή και στις αποφάσεις που αφορούν πολιτιστικές δραστηριότητες. Η πρόσβαση στον πολιτισμό αναγνωρίζεται επίσης στη Διεθνή Σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών φυλετικών διακρίσεων (άρθρο 5), στη Διεθνή Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού (άρθρο 31), στη Σύμβαση για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων κατά των Γυναικών (άρθρο 13), καθώς και στη Σύμβαση-Πλαίσιο για την προστασία των εθνικών μειονοτήτων (Romainville, 2015:166).

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η προαγωγή τους απορρέει πρωτεύοντος από τα ιδρυτικά κείμενα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που υπεγράφη το 1950 από το Συμβούλιο της Ευρώπης (Duparc, 1992). Στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ περιλαμβάνονται αντίστοιχες διατάξεις. Βάσει του άρθρου 22, προστατεύονται στοιχεία ταυτότητας όπως η πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία. Οι διατάξεις αυτές είναι δεσμευτικές για τα θεσμικά όργανα της ΕΕ και τα κράτη-μέλη, όπως προκύπτει από το άρθρο 6 ΣΕΕ, που αναφέρει ότι η Ένωση αναγνωρίζει τα δικαιώματα, τις ελευθερίες και τις αρχές που ορίζονται από τον Χάρτη. Επιπλέον, στη Συνθήκη για τη Λειτουργία της ΕΕ αναφέρεται ρητά ότι ο Χάρτης έχει την ίδια νομική αξία με τη ΣΕΕ και τη ΣΛΕΕ (Morijn, 2015:151-152). Η θέσπιση δράσεων για την ενθάρρυνση της πολιτισμικής πολυμορφίας και του διαπολιτισμικού διαλόγου στο μεταβαλλόμενο οικονομικά και κοινωνικά ευρωπαϊκό περιβάλλον, προβλέπεται στο άρθρο 167 ΣΛΕΕ (Kandyła, 2015:50).

4.2 «Δημιουργική Ευρώπη»: Το Πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη στήριξη του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα

Μέχρι το 2014, η ΕΕ είχε υποστηρίξει χρηματοδοτικά έναν ικανό αριθμό πολιτιστικών προγραμμάτων που αφορούσαν τις παραστατικές τέχνες, τις μεταφράσεις και την πολιτιστική κληρονομιά. Την περίοδο 1996 έως 1999, θεσπίστηκαν τα προγράμματα Kaleidoscope, Ariane, Raphael και ακολούθησε το πρόγραμμα Πολιτισμός 2000, έως το 2006. Την ίδια περίοδο, ο οπτικοακουστικός τομέας υποστηρίχθηκε με τα προγράμματα MEDIA I, II, PLUS και TRAINING. Λίγα μόλις χρόνια μετά τη μεγάλη διεύρυνση του 2004, αναγνωρίζεται περαιτέρω η σημασία του Πολιτισμού και η διαλεκτική σύνδεση της πολιτιστικής δραστηριότητας με τους ευρύτερους οικονομικούς στόχους της Ένωσης, την ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητα, ταυτόχρονα όμως και με τις κοινωνικές της ανησυχίες για την επίτευξη κοινωνικής συνοχής. Στο πλαίσιο αυτό υιοθετήθηκε η πρώτη ευρωπαϊκή στρατηγική για τον Πολιτισμό. Μέσω του προγράμματος Πολιτισμός 2007-2013 ενθαρρύνθηκε η διακρατική κινητικότητα καλλιτεχνών και η πολιτιστική συνεργασία, με στόχο την ανάδειξη της ευρωπαϊκής ιθαγένειας (Kandyła, 2015:50-52).

Διάδοχος των παραπάνω, το βελτιωμένο πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη» εντάχθηκε στο πολυετές χρηματοδοτικό πλαίσιο της περιόδου 2014-2020. Αξιοποιώντας την προηγούμενη εμπειρία, σχεδιάστηκε από την Επιτροπή, ώστε μέσω της στήριξης του πολιτιστικού και του οπτικοακουστικού τομέα και της ενίσχυσης της διακρατικής συνεργασίας να συμβάλλει στην επίτευξη των κοινωνικο-οικονομικών στόχων της στρατηγικής «Ευρώπη 2020», ήτοι στην προώθηση «της έξυπνης, βιώσιμης και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξης». Το νέο πρόγραμμα συνενώνει τα επιμέρους προγράμματα της Ένωσης για τον πολιτισμό. Αναπτύσσεται σε τρεις τομείς δράσης με διακριτές προτεραιότητες: τα υποπρογράμματα «Πολιτισμός» και «MEDIA» και ένα διατομεακό σκέλος που υποστηρίζει τα δύο προηγούμενα (European Commission, 2011). Κατά το τρέχον έτος βρίσκεται σε ισχύ το πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη» της προγραμματικής περιόδου 2021-2027, που εντάσσεται στο πολυετές δημοσιονομικό πλαίσιο της ΕΕ περιόδου 2021-2027 (European Commission, 2021).

Οι προκλήσεις στις οποίες έρχεται να απαντήσει το Πρόγραμμα, συνδέονται τόσο με την παγκοσμιοποίηση και τη μετάβαση στη νέα ψηφιακή εποχή, όσο και με την έλλειψη επενδύσεων στον πολιτιστικό τομέα. Μέσω της χρηματοδότησης επιδιώκεται

η προάσπιση και προώθηση της πολιτισμικής και γλωσσικής πολυμορφίας, ως ηθικής υποχρέωσης της ΕΕ και περαιτέρω, η ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας, η υποστήριξη της διακρατικής κυκλοφορίας των πολιτιστικών έργων και η ανάπτυξη δυνατοτήτων των καλλιτεχνών και των πολιτιστικών φορέων στο σύγχρονο διεθνές περιβάλλον. Παράλληλα, στον Κανονισμό για τη θέσπιση του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη», γίνεται σαφές ότι πέρα από την οικονομική διάσταση του πολιτισμού, έμφαση δίνεται στον κοινωνικό χαρακτήρα του και στη λήψη πρωτοβουλιών για τη διεύρυνση της πρόσβασης και τη συμμετοχή στον πολιτισμό μειονεκτούντων ομάδων με στόχο την κοινωνική ενσωμάτωσή τους και την επίτευξη κοινωνικής συνοχής. Αυτό άλλωστε προκύπτει συνδυαστικά από τα άρθρα 11, 21 και 22 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, στα οποία αναγνωρίζεται ότι: «ο πολιτιστικός και ο δημιουργικός τομέας συμβάλλουν σημαντικά στην καταπολέμηση κάθε μορφής διακρίσεων, συμπεριλαμβανομένων του ρατσισμού και της ξενοφοβίας, και συνιστούν αξιόλογη πλατφόρμα για την ελευθερία του λόγου» (European Commission, 2011).

4.3 Σκοπός, Ερευνητικό Ερώτημα και Μεθοδολογία Έρευνας

Σκοπός της παρούσας εργασίας, όπως ήδη ορίσαμε στην Εισαγωγή, είναι να παρακολουθήσουμε τη βαθμιαία μετατόπιση του λόγου περί «συμπερίληψης» στις πολιτικές και στα προγράμματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να αξιολογήσουμε τον αντίκτυπό του στο μικροεπίπεδο του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα. Εκκινώντας από την παραδοχή ότι ο πολιτισμός είναι το κλειδί για την οικοδόμηση συνεκτικών και χωρίς αποκλεισμούς κοινωνιών, θα διερευνήσουμε τη βαθμιαία ενίσχυση του συμπεριληπτικού στοιχείου στο πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη», κατά την προγραμματική περίοδο 2014-2020 και κατά την τρέχουσα, 2021-2027, για να απαντήσουμε εάν αυτό αποτυπώνεται στο επίπεδο της εφαρμογής και εντέλει στη χρηματοδοτική στήριξη πρωτοβουλιών που προωθούν τη συμπερίληψη. Καθώς στη διάρκεια των δέκα αυτών ετών, ο συνολικός αριθμός των έργων σε ευρωπαϊκό πλαίσιο υπερβαίνει τα 5000 και η έκταση της εργασίας είναι περιορισμένη, όπως και ο χρόνος για την εκπόνησή της, εστίασαμε ειδικότερα στα 296 projects στα οποία συμμετέχει η Ελλάδα, είτε ως συντονίστρια χώρα είτε ως συνεργάτιδα, ώστε να επιχειρηθεί μια αποτίμηση της συμπεριληπτικής διάστασης του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη» στο εγχώριο επίπεδο.

Θυμίζουμε ότι στο τρίτο κεφάλαιο συζητήσαμε εκτενώς την αλλαγή πλεύσης των υπεύθυνων χάραξης πολιτικής στο πλαίσιο της ΕΕ και παρακολουθήσαμε την αυξημένη προτεραιότητα που αποδίδεται βαθμιαία στη συμπεριληπτική διάσταση των πολιτικών της. Ωστόσο, για να μπορέσουμε να απαντήσουμε στο ερευνητικό μας ερώτημα, κρίθηκε πρωτίστως σκόπιμο να ανατρέξουμε στα θεσμικά έγγραφα της Επιτροπής που αφορούν το πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη» και να αναλύσουμε συγκριτικά το περιεχόμενό τους, ώστε να διαπιστωθεί εναργέστερα το παραπάνω. Σύμφωνα με τον Bowen, εδώ και πολλά χρόνια, τα έγγραφα αποτελούν βασική πηγή της ποιοτικής έρευνας. Παρέχουν ένα μέσο παρακολούθησης της αλλαγής και της εξέλιξης, ενώ ακόμα και οι μικρές διαφοροποιήσεις μπορεί να αντανακλούν ουσιαστικές αλλαγές στην πάροδο του χρόνου (Bowen, 2009:30). Τούτου λεχθέντος, εστίασαμε στο σύνολο των Ετήσιων Προγραμμάτων Εργασίας (Annual Work Programmes) που έχει εκδώσει η Επιτροπή κατά την χρονική περίοδο 2014-2023. Συνολικά πρόκειται για δέκα έγγραφα. Επιλέγεται η προσέγγιση της συγκεκριμένης ομάδας εγγράφων για την ανάλυση του περιεχομένου τους, εξαιτίας αφενός της ομοιογένειάς τους και αφετέρου της πληρότητάς τους και του πλούτου τους σε πληροφορία (Bowen, 2009· Κυριαζή, 1998). Σε αυτά περιγράφεται το πλαίσιο πολιτικής, οι προτεραιότητες και οι ενέργειες εν γένει της Επιτροπής για την εκτέλεση του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη».

Η μονάδα καταγραφής μας θα είναι οι συναφείς λέξεις «ενσωμάτωση» (“integration”), «κοινωνική ένταξη»/«ένταξη» (“social inclusion”/“inclusion”), συμπεριληπτικός (“inclusive”) και «συμπεριληπτικότητα» (“inclusiveness”), η συχνότητα χρήσης των οποίων θα ποσοτικοποιηθεί (Κυριαζή, 1998:289,296). Κατά περίπτωση, θα καταγράφονται συνδυαστικά –όχι όμως εξαντλητικά– και άλλοι χρήσιμοι όροι (π.χ. «ποικιλομορφία»/«διαφορετικότητα» (“diversity”), «διακρίσεις» (“discriminations”), «προσβασιμότητα» (“accessibility”), ισότητα (“equality”), αλλά και φράσεις ή τμήματα του κειμένου, προκειμένου να αποτυπωθεί καταλλήλως η βαθμιαία μετατόπιση στον λόγο της ΕΕ για τη συμπεριληπτική διαδικασία. Διευκρινίζεται ότι οι δύο διακριτοί τομείς του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη» (υποπρόγραμμα Πολιτισμός/υποπρόγραμμα MEDIA) αντιμετωπίζονται ως ενιαία κατηγορία.

4.3.1 Η ενταξιακή διάσταση μέσα από τα Ετήσια Προγράμματα Εργασίας της Επιτροπής για το πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη»

Ξεκινώντας με το Ετήσιο Πρόγραμμα Εργασίας του 2014, θα δούμε μια γενική καταρχάς αναφορά στην ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας του πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα, με σκοπό την προώθηση της «έξυπνης, βιώσιμης και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξης» σύμφωνα με τη στρατηγική «Ευρώπη 2020». Μια επιπλέον αναφορά γίνεται στην ανάγκη να αναθεωρηθούν συγκεκριμένες πτυχές του πολιτιστικού τομέα, βάσει των συμπερασμάτων της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού για τον διαπολιτισμικό διάλογο, προκειμένου να αντικατοπτρίζονται καλύτερα η πολιτιστική και κοινωνική ποικιλομορφία. Τούτου λεχθέντος, συχνές αναφορές γίνονται στην προτεραιότητα έργων που προωθούν την πολιτισμική, γλωσσική και γεωγραφική ποικιλομορφία, ως κριτηρίου επιλεξιμότητας. Στο πεδίο δε, «Ειδικές Ενέργειες», γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στην προώθηση δράσεων για την ένταξη των Ρομά (European Commission, 2013). Συνεπώς, κατά το πρώτο αυτό έτος τον όρο «ένταξη» (“inclusion”) τον συναντάμε μία μόνο φορά. Το επίθετο «συμπεριληπτικός» (“inclusive”) χρησιμοποιείται ως προσδιοριστικό της «ανάπτυξης» και λαμβάνει την έννοια «χωρίς αποκλεισμούς». Χρησιμοποιείται στο έγγραφο τρεις φορές, αλλά καταμετρείται ως μία, καθώς επαναλαμβάνεται στην ίδια φράση. Επίσης, ο όρος «διαφορετικότητα» (“diversity”), απαντάται είκοσι δύο φορές, με την έννοια ωστόσο, όχι τόσο της διαφορετικότητας αλλά της ποικιλομορφίας. Τις είκοσι φορές χρησιμοποιείται για να προσδιορίσει την πολιτιστική, γλωσσική, γεωγραφική ποικιλομορφία της Ευρώπης ή την ποικιλομορφία της λογοτεχνικής παραγωγής. Μόνο τις δύο φορές προσδιορίζει την κοινωνική ποικιλομορφία/διαφορετικότητα. Μία αναφορά γίνεται στη βελτίωση της «προσβασιμότητας» των πολιτιστικών προϊόντων για την προσέγγιση των ατόμων με αναπηρία και των υποεκπροσωπημένων ομάδων ως κοινού.

Στο Ετήσιο Πρόγραμμα Εργασίας του 2015, η συζήτηση είναι παρόμοια με το προηγούμενο έτος. Παρατηρούμε γενικές αναφορές στις κοινές «κοινωνικές αξίες», τον «κοινωνικό αντίκτυπο» του πολιτισμού και την «χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη». Γίνεται όμως μία πρώτη αναφορά στην «κοινωνική ένταξη» μέσω του πολιτισμού και επιπλέον:

«στην αξιολόγηση της δημιουργίας νέων και βιώσιμων ευκαιριών για ένα ευρύ φάσμα πολιτών να παρακολουθεί ή να συμμετέχει σε πολιτιστικές

δραστηριότητες, ιδίως νέους, εθελοντές και περιθωριοποιημένα και μειονεκτούντα άτομα, συμπεριλαμβανομένων των μειονοτήτων, με ιδιαίτερη προσοχή στα άτομα με αναπηρίες και στους ηλικιωμένους όσον αφορά την προσβασιμότητα αυτών των δραστηριοτήτων» (European Commission, 2014:60).

Από το παραπάνω αντιλαμβανόμαστε το προβάδισμα που λαμβάνει σταδιακά η επίτευξη «προσβασιμότητας» για την ένταξη αποκλεισμένων ομάδων του πληθυσμού. Η λέξη, με αυτή την έννοια, χρησιμοποιείται στο έγγραφο τρεις φορές. Επιπλέον, μία αναφορά συμβαίνει για πρώτη φορά στην αρχή της ίσης μεταχείρισης, ως κριτηρίου επιλεξιμότητας και παραμένει κατά τα επόμενα έτη.

Στο Ετήσιο Πρόγραμμα Εργασίας του 2016, η νέα Επιτροπή, υπό τον Ζαν Κλοντ Γιούνκερ, αναφέρεται στην «έξυπνη, βιώσιμη και χωρίς αποκλεισμούς ανάπτυξη», στο πλαίσιο της στρατηγικής «Ευρώπη 2020», αναγνωρίζοντας περαιτέρω τη σημαντική συμβολή του ευρωπαϊκού πολιτιστικού και δημιουργικού τομέα στην καταπολέμηση όλων των μορφών διακρίσεων. Τούτου λεχθέντος, προωθούνται δράσεις που συμβάλλουν στον διαπολιτισμικό διάλογο και στην ενίσχυση της αμοιβαίας κατανόησης μεταξύ ανθρώπων με διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές, για την πρόληψη της ριζοσπαστικοποίησης και τη διαφύλαξη των ευρωπαϊκών αξιών. Ωστόσο, απουσιάζει οποιαδήποτε άμεση αναφορά στην ενταξιακή διαδικασία μέσω του πολιτισμού (European Commission, 2015).

Στο αντίστοιχο έγγραφο του επόμενου έτους, η Επιτροπή κάνει ειδική αναφορά στην προσφυγική κρίση. Εκτιμώντας ότι ο πολιτισμός και τα οπτικοακουστικά μέσα μπορούν να διαδραματίσουν βασικό ρόλο στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ των ανθρώπων με ειρηνικό τρόπο, αναγνωρίζει ότι η ΕΕ οφείλει να εξασφαλίσει την καλύτερη οικονομική κοινωνική και πολιτιστική ενσωμάτωση του νέου αυτού πληθυσμού που εγκαθίσταται εντός των συνόρων της. Σημειώνεται εδώ η χρήση του όρου «κοινωνική ενσωμάτωση» (“cultural integration”), δύο μάλιστα φορές, αντί του όρου «κοινωνική ένταξη» (“social inclusion”). Επίσης, το επίθετο «συμπεριληπτικός» (“inclusive”), απαντάται και πάλι ως προσδιοριστικό του ουσιαστικού «ανάπτυξη», σε ένα ωστόσο άλλο σημείο του εγγράφου εμφανίζεται να προσδιορίζει το ουσιαστικό «πολιτισμός» (“culture”). Περαιτέρω, ο λόγος για την «πολυμορφία» βρίσκεται σταθερά στο προσκήνιο και συνδέεται με την καταπολέμηση όλων των μορφών διακρίσεων. Όπως και κατά το προηγούμενο έτος, αναφορά γίνεται στις ευκαιρίες που

πρέπει να δοθούν στο ευρύ φάσμα πολιτών που βρίσκεται αποκλεισμένο: νέοι/ηλικιωμένοι, περιθωριοποιημένα/μειονεκτούντα άτομα, ΑμεΑ. Είναι σημαντικό ότι το ζήτημα της προσβασιμότητας και η ανάγκη επίτευξης προσβάσιμου και χωρίς αποκλεισμούς πολιτισμού, εισάγεται δυναμικά και εντάσσεται στο εξής στα κριτήρια επιλεξιμότητας (European Commission, 2016).

Στο έγγραφο του 2018, δίνεται και πάλι έμφαση στην «κοινωνική ενσωμάτωση», ιδιαίτερα των μεταναστών και των προσφύγων. Το επίθετο «συμπεριληπτικός» χρησιμοποιείται με τους όρους της προηγούμενης χρονιάς. Πλέον όμως, το ενταξιακό στοιχείο έρχεται στο προσκήνιο. Ο όρος «κοινωνική ένταξη» απαντάται εννέα φορές και στο εξής εμφανίζεται ως προϋπόθεση και κριτήριο επιλεξιμότητας. Αντίστοιχο είναι το ενδιαφέρον για τη βελτίωση της προσβασιμότητας των πολιτιστικών προϊόντων, ιδιαίτερα για τα άτομα με αναπηρία και τις υποεκπροσωπούμενες ομάδες. Είναι σημαντικό ότι στα κριτήρια επιλογής αναφέρεται ότι λαμβάνονται δεόντως υπόψη οι αρχές της ίσης μεταχείρισης (“equal treatment”) και της μη διάκρισης (“non-discrimination”). Ακόμα σημαντικότερη είναι όμως η αναφορά στη «θετική διάκριση», δηλαδή στην παροχή πλεονεκτημάτων στις κοινωνικές ομάδες που υφίστανται διακρίσεις (European Commission, 2017).

Έκτοτε, στα Ετήσια Προγράμματα Εργασίας, το θέμα τόσο της κοινωνικής ένταξης όσο και της προσβασιμότητας όλων στα πολιτιστικά προϊόντα, επανέρχεται σθεναρά. Το 2019 η κοινωνική ενσωμάτωση/ένταξη μέσω του πολιτισμού «των τμημάτων του πληθυσμού της Ευρώπης που αισθάνονται ότι έχουν μείνει πίσω», καθίσταται προτεραιότητα. Γίνεται αναφορά τέσσερις φορές στην «κοινωνική ένταξη» και δύο στην «κοινωνική ενσωμάτωση». Τέσσερις ακόμα φορές χρησιμοποιείται το επίθετο «συμπεριληπτικό» (“inclusive”) για να προσδιορίσει αφενός την «ανάπτυξη» και αφετέρου την «κοινωνία», τον «πολιτισμό» και την «Ένωση». Ωστόσο το έγγραφο διαπνέεται πολύ περισσότερο από το στοιχείο της συμπερίληψης, της ανοχής και της αλληλεγγύης. Γίνεται αναφορά στην «ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών», ως θεμελιώδους αξίας της ΕΕ, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην κρίσιμη συνιστώσα της προσβασιμότητας. Τα παραπάνω κυρίως συνδέονται με την υλοποίηση της νέας Ευρωπαϊκής Ατζέντας για τον Πολιτισμό (2019-2024) και του νέου πολυετούς προγράμματος εργασίας για τον Πολιτισμό (2019-2022), που προωθούν περαιτέρω την αξιοποίηση της κοινωνικής διάστασής του για την ενίσχυση του διαλόγου και την κοινωνική ένταξη των ευάλωτων και μειονεκτούντων πληθυσμών, ώστε να επιτευχθεί

κοινωνική συνοχή και κοινωνικο-οικονομική ευημερία. Εκτός από την ομάδα των προσφύγων και μεταναστών, ιδιαίτερος λόγος γίνεται στην υποεκπροσώπηση των γυναικών και στην ανάγκη ισόρροπης εκπροσώπησης των φύλων. Στο πλαίσιο αυτό, ορίζονται ειδικοί δείκτες για την παρακολούθηση της συμμετοχής, ενώ και οι δύο συνιστώσες (εθνικότητα/φύλο) προστίθενται στα κριτήρια επιλεξιμότητας. Το ενδιαφέρον για την επέκταση της προσβασιμότητας στα άτομα με αναπηρία και τις υποεκπροσωπούμενες ομάδες, παραμένει (φυσική προσβασιμότητα/προσβασιμότητα περιεχομένου) (European Commission, 2018).

Όλα τα παραπάνω τα συναντάμε και στο Πρόγραμμα Εργασίας του 2020. Συγκεκριμένα γίνονται τρεις αναφορές στην «κοινωνική ενσωμάτωση» και τέσσερις στην «κοινωνική ένταξη». Ο όρος «συμπεριληπτικός απαντάται τρεις φορές». Και πάλι όμως, η συμπεριληπτική δυναμική του πολιτισμού προβάλλεται ευρύτερα. Υπό τη νέα ευρωπαϊκή στρατηγική για την ισότητα των φύλων (2020-2025), η προώθησή της στις διαφορετικές δράσεις του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη» βρίσκεται στο προσκήνιο και πρακτικά αποτυπώνεται στην ενισχυμένη κινητροδότηση. Παράλληλα, έμφαση δίνεται στην ανάδειξη του πλουραλισμού και της ποικιλομορφίας – πολιτιστικής, γεωγραφικής, γλωσσικής– (ο όρος «διαφορετικότητα»/«ποικιλομορφία» [“diversity”] απαντάται σαράντα δύο φορές), καθώς και στην προώθηση της πολιτιστικής συμμετοχής (ως κοινού και ως δημιουργών) των υποεκπροσωπούμενων ομάδων και των μειονοτήτων (άτομα με αναπηρία, πρόσφυγες/μετανάστες κ.λπ.) (European Commission, 2019).

Αξιοσημείωτη είναι η σύγκριση με το Πρόγραμμα Εργασίας του πρώτου έτους της νέας προγραμματικής περιόδου 2021-2027. Η Επιτροπή πρότεινε την αξιοποίηση της οικονομικής και αναπτυξιακής δυναμικής του πολιτισμού και επιπλέον, της εξωτερικής διάστασής του για την ενίσχυση των διεθνών πολιτιστικών σχέσεων. Για την πλήρη όμως ευθυγράμμιση του προγράμματος με τους στρατηγικούς στόχους της Νέας Ατζέντας για τον Πολιτισμό, αντέτεινε την αξιοποίηση της κοινωνικής δυναμικής του πολιτισμού και την ανάδειξη της πολιτιστικής ποικιλομορφίας για την εμπέδωση κοινωνικής συνοχής και ευημερίας. Ειδικότερα, αναφέρει:

«Οι στόχοι επιδιώκονται με τρόπο που ενθαρρύνει τη συμπερίληψη, την ισότητα, τη διαφορετικότητα και τη συμμετοχή, συμπεριλαμβανομένων, όπου χρειάζεται, ειδικών κινήτρων που ενθαρρύνουν την ενεργό συμμετοχή στον πολιτιστικό και δημιουργικό τομέα των ατόμων με

αναπηρίες, των ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες και των ατόμων που ανήκουν σε κοινωνικά περιθωριοποιημένα ομάδες, συμπεριλαμβανομένων τόσο της δημιουργικής διαδικασίας όσο και της ανάπτυξης του κοινού· και της ισότητας των φύλων, ιδίως ως μοχλός οικονομικής ανάπτυξης, καινοτομίας και δημιουργικότητας» (European Commission, 2021:7).

Κλειδί για την ενσωμάτωση των οριζοντίων ζητημάτων της ένταξης και της ποικιλομορφίας είναι η ειδική κινητροδότηση, σε ευθυγράμμιση πάντα με τον νέο οικολογικό προσανατολισμό του Προγράμματος.⁴ Η οριζόντια αυτή έμφαση αντικατοπτρίζεται στη χρήση του όρου «κοινωνική ένταξη» εννέα φορές και στον όρο «ένταξη» επιπλέον τριάντα εννέα. Το επίθετο «συμπεριληπτικός» χρησιμοποιείται και πάλι τρεις φορές. Ο όρος «ποικιλομορφία»/«διαφορετικότητα» επαναλαμβάνεται τουλάχιστον εξήντα έξι φορές αυτοτελώς και άλλες δεκαεννέα φορές με κάποιον επιθετικό προσδιορισμό («πολιτισμική», «γεωγραφική», «γλωσσική» κ.λπ.), ενώ τριάντα φορές χρησιμοποιείται ο όρος «αντιπροσωπευτικότητα». Συνεχώς είναι η χρήση των όρων «συμμετοχή» και «συμμετοχικότητα», ενώ μία φορά αναφέρεται και ως «ενεργή συμμετοχή». Η χρήση του όρου «ισότητα» απαντάται δέκα φορές. Τέλος, αυξημένη αναφορά γίνεται στην επίτευξη προσβασιμότητας, ως προϋπόθεση για τη χρηματοδότηση των έργων. Η λέξη επαναλαμβάνεται στο έγγραφο επτά φορές (European Commission, 2021b).

Με την προοπτική της ανάκαμψης στην μετά-Covid εποχή, το Ετήσιο Πρόγραμμα Εργασίας του 2022 ενσωματώνει και πάλι μέσω των δράσεών του τα ζητήματα της ένταξης, της ισότητας, της διαφορετικότητας και της συμμετοχικότητας, συμπεριλαμβανομένου –όπου απαιτείται– ειδικών κινήτρων για την ενθάρρυνση της ενεργού συμμετοχής των γυναικών, των ατόμων με αναπηρία και των ατόμων που ανήκουν σε κοινωνικά περιθωριοποιημένες ομάδες. Το ριζοσπαστικό στοιχείο στο συγκεκριμένο έγγραφο είναι ότι θέτονται στο εξής οριζόντιες τομεακές προτεραιότητες και το 20% του προϋπολογισμού κατευθύνεται σε σχετικές δράσεις. Μια τέτοια προτεραιότητα είναι η προώθηση του φύλου και της διαφορετικότητας, σε εναρμόνιση με τη στρατηγική της Επιτροπής για την ισότητα των φύλων. Αναφορικά με την επανάληψη των κρίσιμων για το θέμα μας όρων, στο έγγραφο ο όρος «κοινωνική

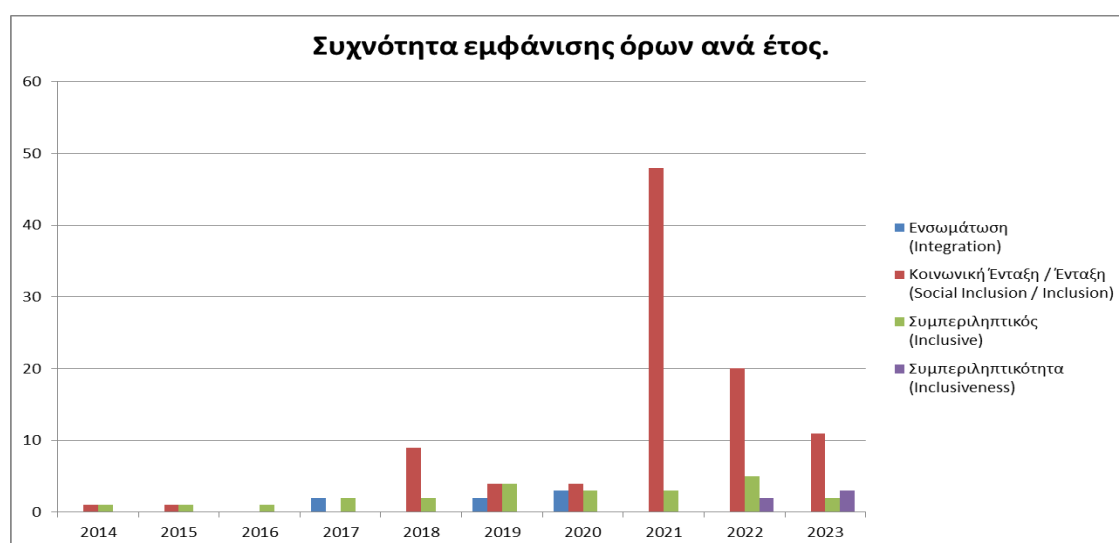
⁴Ο περιβαλλοντικός αντίκτυπος των πολιτιστικών και δημιουργικών δράσεων ανάγεται στο εξής σε προτεραιότητα.

ένταξη» επαναλαμβάνεται έξι φορές και «ένταξη» δεκατέσσερις φορές. Αναφορά στο «συμπεριληπτικό» στοιχείο συμβαίνει πέντε φορές, ως εξής: «συμπεριληπτική διάσταση», «συμπεριληπτικό περιβάλλον διαβίωσης» (δύο φορές), «συμπεριληπτική δημοκρατική συζήτηση» και «συμπεριληπτικός τρόπος». Είναι πολύ σημαντικό ότι εισάγεται ο όρος «συμπεριληπτικότητα» (“inclusiveness”), ο οποίος χρησιμοποιείται δύο φορές, υπογραμμίζοντας την ευθυγράμμιση με το Πρόγραμμα της ΕΕ «Πολίτες, ισότητα, δικαιώματα και αξίες» (2021). Το πρόγραμμα αυτό αποσκοπεί στην προστασία και προαγωγή των δικαιωμάτων και των αξιών της ΕΕ, όπως κατοχυρώνονται στις Συνθήκες και στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, για τη δημιουργία δημοκρατικών, ισότιμων και συμπεριληπτικών κοινωνιών. Στο πλαίσιο των παραπάνω, εισάγονται επιπλέον κριτήρια για την αξιολόγηση των συμμετοχών και δίνονται συμπληρωματικά κίνητρα και ενισχυμένη καθοδήγηση για τη στήριξη συμμετεχόντων, την προώθηση της ισότητας (συμπεριλαμβανομένης της ισότητας των φύλων) και την απαγόρευση των διακρίσεων. Περαιτέρω, η συχνότητα της επανάληψης του όρου «διαφορετικότητα» εξακολουθεί να είναι μεγάλη. Εμφανίζεται είκοσι επτά φορές αυτοτελώς και τέσσερις επιπλέον με κάποιον επιθετικό προσδιορισμό, όπως πολιτισμικός, γλωσσικός, γεωγραφικός. Παρόμοια με το έγγραφο του προηγούμενου έτους, μία φορά γίνεται αναφορά στην «ενεργό συμμετοχή», ενώ η χρήση της λέξης «συμμετοχή» και «συμμετοχικότητα» είναι πολύ συχνή (European Commission, 2022).

Τέλος, το Ετήσιο Πρόγραμμα Εργασίας της τρέχουσας χρονιάς παρουσιάζεται χωρίς αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις. Στο πλαίσιο πολιτικής αναφέρεται ότι θα συνεχιστεί η ενσωμάτωση μέσω των πολιτιστικών δράσεων των οριζοντίων ζητημάτων της ένταξης και της διαφορετικότητας, ιδιαίτερα της ισόρροπης εκπροσώπησης των φύλων και της ποικιλομορφία τους. Τούτου λεχθέντος εξακολουθούν να ισχύουν και οι ειδικές κινητροδοτήσεις για την προαγωγή τους, καθώς και για τη συμπερίληψη των ευάλωτων ατόμων και ομάδων στο πεδίο του πολιτισμού: ατόμων με αναπηρία, ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες ή σε κοινωνικά περιθωριοποιημένες ομάδες. Στο έγγραφο επαναλαμβάνεται τρεις φορές ο όρος «κοινωνική ένταξη» (“social inclusion”), οκτώ ο όρος ένταξη (“inclusion”) και δύο το επίθετο «συμπεριληπτικός» («συμπεριληπτική και συνεκτική κοινωνία», «συμπεριληπτικοί πολιτιστικοί τομείς»). Μία φορά περισσότερη από το προηγούμενο έτος χρησιμοποιείται ο όρος «συμπεριληπτικότητα»

(“inclusiveness”). Παραμένει εξίσου πυκνή η χρήση των όρων «διαφορετικότητα» και «συμμετοχικότητα» (European Commission, 2023).

Σχηματικά η συχνότητα εμφάνισης των όρων «ενσωμάτωση», «κοινωνική ένταξη»/«ένταξη» και «συμπεριληπτικότητα», όπως συζητήσαμε παραπάνω, αποτυπώνεται στο Γράφημα 1. Επισημαίνουμε ωστόσο, ότι το μήνυμα που εμπεριέχει η πληροφορία αυτή, λειτουργεί ενδεικτικά εφόσον δεν απομονωθεί από τα ποιοτικά συμφραζόμενά της. Σε ένα γενικό πλαίσιο όμως, διαπιστώνουμε σε μεγάλο βαθμό τη στροφή στον λόγο της ΕΕ από την απλή ενσωμάτωση των μειονεκτούντων ατόμων και ομάδων, στην κοινωνική ένταξή τους και περαιτέρω στην ενεργό συμμετοχή και στην οριζόντια συμπερίληψη όλων στις κοινωνίες στις οποίες ζουν. Προοδευτικά λοιπόν, το στοιχείο της ένταξης λαμβάνει μεγαλύτερη βαρύτητα, η χρήση δε των σχετικών όρων κορυφώνεται το 2021. Έκτοτε η συμπερίληψη συνδέεται με τις θεμελιώδεις αξίες και τα δικαιώματα, όπως αυτά κατοχυρώνονται στα επίσημα θεσμικά κείμενα και αποκτά οριζόντια διάσταση. Στο πλαίσιο πάντα ενός κράτους δικαίου, η προαγωγή της ισότητας, η απαγόρευση των διακρίσεων και η άρση των στερεοτύπων γίνονται κατανοητά στο εξής υπό τη οπτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Γράφημα 1: Συχνότητα εμφάνισης των όρων «ενσωμάτωση», «κοινωνική ένταξη»/«ένταξη» και «συμπεριληπτικότητα» στα Ετήσια Προγράμματα Εργασίας του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη», τη χρονική περίοδο 2014-2023 (Πηγή: *Annual work programmes for the implementation of the Creative Europe Programme*, ετών 2013-2022. Επεξεργασία συγγραφέα)

Επειδή όμως, δεν μπορούμε να αντιμετωπίσουμε τα έγγραφα –όσο επίσημα και να είναι– ως σταθερή απόδειξη αυτού που αναφέρουν (Atkinson and Coffey, 1997:47), ακολούθως θα επιχειρήσουμε να αναζητήσουμε το αντίκρισμα των παραπάνω στην

πράξη, προσεγγίζοντας τις ίδιες τις συμμετοχές στο πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη».

4.3.2 Προσέγγιση των ελληνικών συμμετοχών στο πλαίσιο του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη»

Το πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής «Δημιουργική Ευρώπη» ευθυγραμμίζεται με τις ευρύτερες πολιτικές της ΕΕ και τις αντίστοιχες στρατηγικές που προωθεί, συγχρηματοδοτώντας ένα σύνολο μικρών και μεγάλων σχεδίων διακρατικής συνεργασίας. Ο προϋπολογισμός του κατά την προγραμματική περίοδο 2014-2020 ανήλθε στο ποσό των 1,460,000,000€ (European Commission, 2020), ενώ κατά την τρέχουσα περίοδο 2021-2027, ξεπερνά κατά πολύ τον προηγούμενο, ανερχόμενος στο ποσό των 2,400,000,000€ (European Commission, 2021).

Με δεδομένη την πρόθεση της Επιτροπής να προωθήσει τη συμπερίληψη και να αναδείξει την ανθρώπινη ποικιλομορφία, μέσω της ενίσχυσης της ενεργού συμμετοχής των υποεκπροσωπούμενων ατόμων και ομάδων (European Commission, 2021c), θα ενσκήψουμε στις ελληνικές συμμετοχές που χρηματοδοτήθηκαν από το 2014 έως σήμερα, για να διαπιστώσουμε εάν και σε ποιο βαθμό αυτές ενσωματώνουν το ενταξιακό στοιχείο και να αποτιμήσουμε εντέλει, εάν στο εγχώριο επίπεδο αποτυπώνονται πρακτικά οι εξαγγελίες των ευρωπαϊκών θεσμών περί συμπερίληψης.

Μεθοδολογικά και πάλι επιλέχθηκε η ανάλυση περιεχομένου. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιώντας σαν κύρια πηγή μας τον ιστότοπο του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη», εντοπίσαμε και απομονώσαμε τα έργα στα οποία συμμετέχει η Ελλάδα, είτε ως συντονίστρια χώρα είτε ως συνεργάτιδα. Η επόμενη ενέργεια ήταν να οριστούν οι βασικές μονάδες καταγραφής. Σαν τέτοιες ορίστηκαν οι λέξεις «ένταξη» (“inclusion”), συμπεριληπτικός (“inclusive”), «διαφορετικότητα» (“diversity”), «αναπηρία» (“disability”), «φύλο» (“gender”), «πρόσφυγας» (“migrant”), «μετανάστης» (“refugee”) «παιδιά» (“children”)/«νέοι» (“young people”) και «περιθωριοποιημένος» (“marginalized”), λόγω της νοηματικής συνάφειάς τους με το κεντρικό ερώτημα. Για να επιβεβαιώσουμε τα αποτελέσματα της αναζήτησης και να αντλήσουμε απαραίτητες πληροφορίες, ανατρέξαμε στην εκάστοτε «κάρτα έργου» (“project card”), η οποία έδινε πρόσβαση αφενός στην περίληψη του έργου και αφετέρου σε πληροφορίες σχετικές με τους συντονιστές και τους συνεργάτες, την ημερομηνία

έναρξης/ολοκλήρωσης και τον προϋπολογισμό του. Εφόσον απαιτούνταν, ανατρέξαμε στους επιμέρους δικτυακούς τόπους των έργων για περαιτέρω αποσαφηνίσεις.

Κατά το εναρκτήριο έτος του προγράμματος, το 2014, οι ελληνικές συμμετοχές ανέρχονται συνολικά στις δεκαοκτώ. Η ανάλυση περιεχομένου ανέδειξε τη συμπεριληπτική διάσταση μίας εξ αυτών. Με συντονίστρια χώρα τη Γαλλία και εταίρους Ελλάδα και Κύπρο, το έργο αναζητούσε να εμπνεύσει τον σεβασμό στη διαφορετικότητα και στα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, μέσα από την εξερεύνηση των ομοιοτήτων των λαών.⁵

Το επόμενο έτος, οι συμμετοχές ήταν συνολικά δεκαεννέα, εκ των οποίων οι πέντε εμπεριείχαν το στοιχείο της συμπερίληψης. Σε όλες τις περιπτώσεις προάγεται η κατανόηση και η αποδοχή της ετερότητας. Είτε αναδεικνύονται τα στερεότυπα για την αναπηρία,⁶ είτε το στίγμα που συνδέεται με την ψυχική νόσο και τους φραγμούς που αντιμετωπίζουν οι πάσχοντες,⁷ κυρίως όμως επιβεβαιώνεται η θεραπευτική διάσταση της τέχνης μέσα από την καλλιτεχνική παραγωγή, αλλά και η δυναμική της στην ευαισθητοποίηση του κοινού. Εξίσου αναγνωρίζεται ο ρόλος των τεχνών και του πολιτισμού στην κοινωνική ένταξη προσφύγων⁸ και μεταναστών.⁹ Στο πέμπτο έργο αναδεικνύονται οι σχέσεις ανδρών και γυναικών¹⁰ και θέτονται ευρύτερα ερωτήματα σχετικά με τις σεξουαλικές επιθέσεις και τους βιασμούς γυναικών, που οφείλονται σε αφηγήματα συνυφασμένα με την ίδια την κουλτούρα κάποιων λαών.

Το 2016, από τα είκοσι δύο έργα που χρηματοδοτήθηκαν, συμπεριληπτικά ήταν και πάλι τα πέντε. Εν μέσω της προσφυγικής κρίσης που μαστίζει την ευρωπαϊκή ήπειρο και τα πέντε έργα προβληματίζονται με τη στάση των ευρωπαϊκών χωρών και αναζητούν απαντήσεις στη συνεργασία, στην ενεργό συμμετοχή και στη δημιουργική διαδικασία.^{11,12,13} Σε ένα εξ αυτών, η έμφαση δίνεται ειδικότερα στα ασυνόδευτα παιδιά, στα παιδιά εν γένει και στους νεαρούς πρόσφυγες αιτούντων άσυλο, αλλά και στα προβλήματα επικοινωνίας που αντιμετωπίζουν.¹⁴ Η κατανόηση της πολιτισμικής

⁵The Underwater Heart of the Mediterranean. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁶Un-Label - New Grounds for inclusive Performing Arts. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁷Networking European FEstivals for Mental Life Enhancement. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁸Europe Grand Central. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁹Phone Home. Πρόσβαση [εδώ](#).

¹⁰The Snake Charmer. Πρόσβαση [εδώ](#).

¹¹Risk Change. Πρόσβαση [εδώ](#).

¹²Family Separation Through Immigration: Dramatising Anecdotal European History. Πρόσβαση [εδώ](#).

¹³COMMUNITY: INteractive and Creative Approaches to Discover Different Cultures Save this project in my Booklet. Πρόσβαση [εδώ](#).

¹⁴Storytellers Without Borders. Πρόσβαση [εδώ](#).

πολυμορφίας, μέσω της δημιουργίας ψηφιακής βιβλιοθήκης με τις προσωπικές ιστορίες μεγάλου αριθμού προσφύγων, στην οποία μπορούν να έχουν όλοι πρόσβαση, δημιουργώντας έτσι προσωπικές αναφορές, είναι η καλλιτεχνική προσέγγιση του τελευταίου έργου.¹⁵

Το 2017 οι ελληνικές συμμετοχές ανέρχονται σε δεκαεπτά και συμπεριληπτικές είναι οι πέντε. Οι προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές μονοπωλούν και πάλι το ενδιαφέρον των εγχώριων πολιτιστικών/δημιουργικών οργανισμών. Η διαπολιτισμική συνάντηση μέσω οργανωμένων φεστιβάλ και η ενισχυμένη συμμετοχή αναδεικνύονται ως το πλαίσιο που κάνει ορατούς τους μετανάστες.¹⁶ Ένα δεύτερο έργο προτείνει το χιούμορ ως προσδιοριστικό του εαυτού μας και ως μηχανισμό διαπολιτισμικής κοινωνικοποίησης και επαναπροσδιορισμού της συλλογικής ταυτότητας.¹⁷ Ενίοτε, το ίδιο θέμα αναδεικνύεται και γίνεται προσιτό στο κοινό μέσα από τα παραμύθια,¹⁸ αλλά και μέσω των φωτογραφιών.¹⁹ Στο έργο αυτό δίνεται έμφαση στην επικοινωνία του φόβου των παιδιών κατά τη φυγή από την πατρίδα.

Την επόμενη χρονιά οι συμμετοχές εκτοξεύτηκαν, αγγίζοντας τις σαράντα επτά. Βάσει της ανάλυσης περιεχομένου, τα έργα με συμπεριληπτική διάσταση ήταν δέκα. Η ορατότητα των ατόμων με αναπηρία και η ισότιμη αποδοχή τους ως δημιουργών τέχνης²⁰ και ως καταναλωτών πολιτιστικών προϊόντων²¹ ήταν στο επίκεντρο των έξι δημιουργιών, με την προσβασιμότητα να αναδεικνύεται σημαντικότερη συνιστώσα κοινωνικής ένταξης. Ενίοτε προβάλλονται θέματα ψυχικής υγείας^{22,23} και επιχειρείται η προσέλκυση νέου κοινού μεταξύ εκείνων των ομάδων που υποεκπροσωπούνται. Στο έργο “POWER”,²⁴ τα ζητήματα της αναπηρίας και της προσφυγικής/μεταναστευτικής κατάστασης διασταυρώνονται, για να τονιστεί η ζωτική σημασία της συμπερίληψης της ανθρώπινης ποικιλομορφίας. Σε έτερο έργο διασταυρώνεται και πάλι το ζήτημα της μετανάστευσης/προσφυγιάς με την ισότητα των φύλων αυτή τη φορά, και την

¹⁵A Million Stories. Πρόσβαση [εδώ](#).

¹⁶ATLAS OF TRANSITIONS. New geographies for a cross-cultural Europe. Πρόσβαση [εδώ](#).

¹⁷BORDERLINE OFFENSIVE: laughing in the face of fear. Πρόσβαση [εδώ](#).

¹⁸Cultural Luggage. Πρόσβαση [εδώ](#).

¹⁹Living Realities. Πρόσβαση [εδώ](#).

²⁰Europe Beyond Access. Πρόσβαση [εδώ](#).

²¹ImPAr - Performing Arts redesigned for a more immediate accessibility. Πρόσβαση [εδώ](#).

²²INTROSPECTION MUSIC EXPERIENCE. Πρόσβαση [εδώ](#).

²³THE ART4PSY PROJECT: Promoting social inclusion through art. Πρόσβαση [εδώ](#).

²⁴POWER – Performances Of Wide Enrichment to Raise awareness on different abilities and promote integration. Πρόσβαση [εδώ](#).

έμφαση να δίνεται στην κοινωνική ένταξη γυναικών προσφύγων.²⁵ Το επόμενο έργο έχει ως σημείο αναφοράς τη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού και το δικαίωμα των παιδιών στην ίση μεταχείριση, χωρίς διάκριση φυλής, φύλου, γλώσσας, θρησκείας, σωματικής αρτιμέλειας κ.λπ.²⁶ Υπό την πίεση της προσφυγικής κρίσης, ενίοτε προβάλλεται το ζήτημα της φερεγγυότητας των ευρωπαϊκών αξιών και των νομικών συστημάτων.²⁷ Αναφορικά με το δικαίωμα στην ποικιλομορφία των φύλων, χρηματοδοτήθηκε το 59^ο Διεθνές Φεστιβάλ Κινηματογράφου Θεσσαλονίκης, στο πλαίσιο του οποίου καθιερώθηκε νέο βραβείο αφιερωμένο στην καλύτερη ταινία LGBTQI.²⁸

Ο αριθμός των συμπεριληπτικών προτάσεων το 2019 ανήλθε στις οκτώ, από τις συνολικά πενήντα δύο συμμετοχές. Οι έξι είχαν στο επίκεντρό τους τον κοινωνικό αποκλεισμό μεταναστών/προσφύγων και πρότειναν καινοτόμες λύσεις ένταξής τους με στόχο την εμπέδωση κοινωνικής συνοχής.^{29,30,31,32,33,34} Ένα μόνο έργο αφορά την ισότητα των φύλων, στο οποίο επιχειρείται η αποκατάσταση στην κοινή συνείδηση των μουσικών έργων που διαχρονικά δημιουργήθηκαν από γυναίκες.³⁵ Ένα ακόμα πρότζεκτ αφορά τη δημιουργία προσβάσιμων πολιτιστικών προϊόντων σε ΑμεΑ, για την προσέλκυση νέου κοινού και την κοινωνική ένταξή τους μέσω του πολιτισμού.³⁶

Στη διάρκεια του 2020, εντάχθηκαν στο πρόγραμμα «Δημιουργική Ευρώπη» σαράντα πέντε ελληνικές πρωτοβουλίες. Από αυτές, μόλις οι τρεις έχουν συμπεριληπτική διάσταση. Οι δύο άπτονται σε θέματα μεταναστών και προσφύγων.^{37,38} Στη δεύτερη, γίνονται περαιτέρω αναφορές στους έμφυλους ρόλους. Η τρίτη πρωτοβουλία αφορά την κοινωνική και πολιτιστική ένταξη παιδιών, μέσω της μουσικής διδασκαλίας.³⁹

²⁵The Fabric of My Life. Πρόσβαση [εδώ](#).

²⁶Rights4kids- Theatre Performances to promote the Convention on the Rights of the Child. Πρόσβαση [εδώ](#).

²⁷Humanity on Trial. Πρόσβαση [εδώ](#).

²⁸59th THESSALONIKI INTERNATIONAL FILM FESTIVAL. Πρόσβαση [εδώ](#).

²⁹Act for global change: a Global Conversation from the arts to the world. Πρόσβαση [εδώ](#).

³⁰Intimate Bridges. Πρόσβαση [εδώ](#).

³¹Migratory Music Manifesto. Πρόσβαση [εδώ](#).

³²Soundroutes II. Πρόσβαση [εδώ](#).

³³Out of War Experiences – Hope for the Future. Πρόσβαση [εδώ](#).

³⁴Programme d'Incubation d'Expériences Immersives et Interactives Co-crées. Πρόσβαση [εδώ](#).

³⁵Musique est une femme. Πρόσβαση [εδώ](#).

³⁶Inclusive Theater(S). Πρόσβαση [εδώ](#).

³⁷PTM - Pass the Mic! Decolonizing education through arts. Πρόσβαση [εδώ](#).

³⁸2020 Generation and Reinvestment. Πρόσβαση [εδώ](#).

³⁹Songs for Europe. Πρόσβαση [εδώ](#).

Το 2021, με την πανδημία σε πλήρη εξέλιξη, οι συμμετοχές μειώθηκαν, όμως η ενταξιακή διάσταση ενισχύθηκε. Συνολικά καταγράφονται τριάντα έξι συμμετοχές, ενώ έντεκα εξ αυτών προάγουν τη συμπερίληψη. Οι διαπολιτισμικές πρωτοβουλίες για την ενεργό συμμετοχή προσφύγων και μεταναστών και την εμπέδωση του αισθήματος του ανήκειν, είναι τέσσερις.^{40,41,42,43} Από αυτές, οι δύο συμπεριλαμβάνουν ειδικότερες δράσεις για την ένταξη παιδιών και νέων με αναπηρία. Εδώ, οι αισθητηριακές αναπηρίες⁴⁴ και άλλες μορφές αναπηρίας⁴⁵ ανασύρονται στο προσκήνιο με στόχο τη συμπερίληψη των ατόμων που τις φέρουν. Η κοινωνική ένταξη περιθωριοποιημένων ατόμων και η απόδοση κοινωνικής δικαιοσύνης, είναι ο στόχος του έργου “AASJ”.⁴⁶ Περιθωριοποιημένα άτομα και ομάδες είναι στο επίκεντρο και άλλων πρωτοβουλιών, καθώς και η ένταξη νέων από μειονεκτικά περιβάλλοντα.^{47,48,49} Κάποιες δράσεις αναδεικνύουν τους έμφυλους ρόλους.⁵⁰

Ιδιαίτερα ενισχυμένο παρουσιάζεται το στοιχείο της συμπερίληψης και την επόμενη χρονιά. Το 2022 από τις σαράντα ελληνικές συμμετοχές, οι δεκαπέντε διαθέτουν συμπεριληπτική διάσταση. Ζητήματα μετανάστευσης και η ενταξιακή δυναμική του πολιτισμού διαποτίζουν το περιεχόμενο έξι έργων.^{51,52,53,54,55,56} Η καλλιτεχνική δραστηριότητα ατόμων με αναπηρία αλλά και η προσβασιμότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες θίγονται σε πέντε έργα.^{57,58,59} Η ποικιλομορφία του φύλου και η

⁴⁰B-Me - Blending Melodies: Bridging cultural identities . Πρόσβαση [εδώ](#).

⁴¹CREATE - promoting CultuRE as A Tool to Empower citizens from disadvantaged backgrounds and enhance social cohesion. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁴²A.P.P.S. | Antigone's Pride-Performing Society. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁴³CROSSROADS. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁴⁴SENSin - Sensory Engagement navigating symbiotic innovation. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁴⁵BODYNET-KHOROS - BODYNET-KHORÓS - Choral Arts and Embodied Media for Social Plurality and Planetary Health. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁴⁶AASJ - Attention, Algorithms, and Social Justice. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁴⁷TYPUS - Transforming Young People Using Shakespeare. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁴⁸TOMATO - The Original Museum Available To Overall. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁴⁹AUGENEXT - Augmented Europe next challenges. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁵⁰ECHO III - European Cultural Heritage On Stage III: For Memory's Sake. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁵¹La Nomad House - La Maison Nomade des Cultures Euro Méditerranéenne(s). Πρόσβαση [εδώ](#).

⁵²FIO - Figure it Out: The Art of Living Through System Failures. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁵³LIM4ALL - LIVING AND INNOVATIVE MUSEUM FOR ALL. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁵⁴E.T.E.R.I.A. - E. T. E. R. I. A. - Enhance Transborder Experiences, Rebuild Interactions of Artists. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁵⁵BlueTour - Enhancing creative and cultural sector and sustainable tourism in coastal regions. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁵⁶SHADOW-EN-ROUTE - SHADOW theater EasterN ROots Uniting people Toward Europe. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁵⁷D.I.V.A. - Diversity, Inclusion, and Visibility in Arts. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁵⁸VIC - VISUALLY INCLUSIVE CHOIRS. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁵⁹No one forgotten - The Art of Connection as a methodology for common artistic production of artists with and without disabilities. Πρόσβαση [εδώ](#).

ενδυνάμωση των γυναικών απασχολεί επτά πρωτοβουλίες.^{60,61,62,63} Ενδιαφέρον για την κοινωνική ένταξη παιδιών/νέων παρουσιάζουν τρία έργα, ενώ αυξημένο είναι και το ενδιαφέρον για τη συμπερίληψη περιθωριοποιημένων ατόμων, φυλακισμένων κ.λπ.^{64,65} Επισημαίνεται ότι κάποια εγχειρήματα αφορούν συνδυαστικά την ένταξη διαφορετικών υποεκπροσωπούμενων ομάδων.

Για το 2023, τέλος, δεν υπάρχει έως τώρα κάποια οριστικοποιημένη συμμετοχή.

Συνολικά, με αφετηρία το έτος 2014, όπου το στοιχείο της συμπερίληψης παρουσιάζεται ισχνό, διαμορφώνεται εξελικτικά μια σαφώς ανοδική τάση, με εξαίρεση τα έτη 2019 και 2020 και την κορύφωση να παρατηρείται τις δύο επόμενες χρονιές. Σε απόλυτους όμως αριθμούς, τα συμπεριληπτικά έργα υστερούν σημαντικά σε σχέση με τον συνολικό αριθμό. Στα Γραφήματα 2, 3, 4 απεικονίζονται σχηματικά τα παραπάνω.

Γράφημα 2: Συμπεριληπτικά έργα ανά κατηγορία, κατά τη χρονική περίοδο 2014 έως 2022 (Πηγή: European Commission, Creative Europe Projects. Επεξεργασία συγγραφέα)

⁶⁰WOMCOM - Women Power in Comics. Πρόσβαση [εδώ](#).

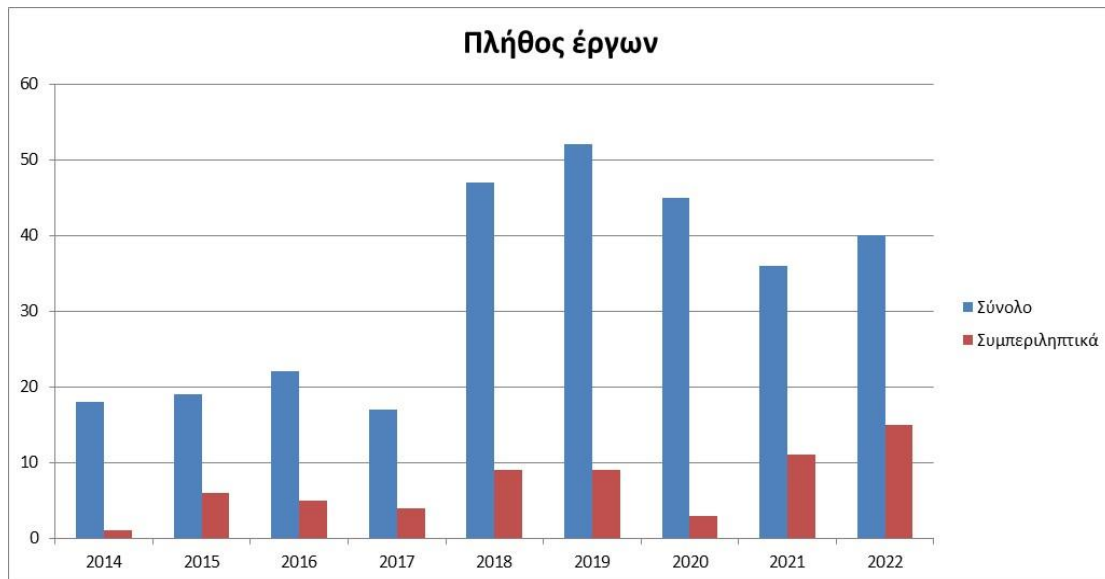
⁶¹RESTART - REvitalisation tools to boost post-mining areas through SusTAInable cultural heRitage & Tourism. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁶²LIVETIME - Time For Live Art. Πρόσβαση [εδώ](#).

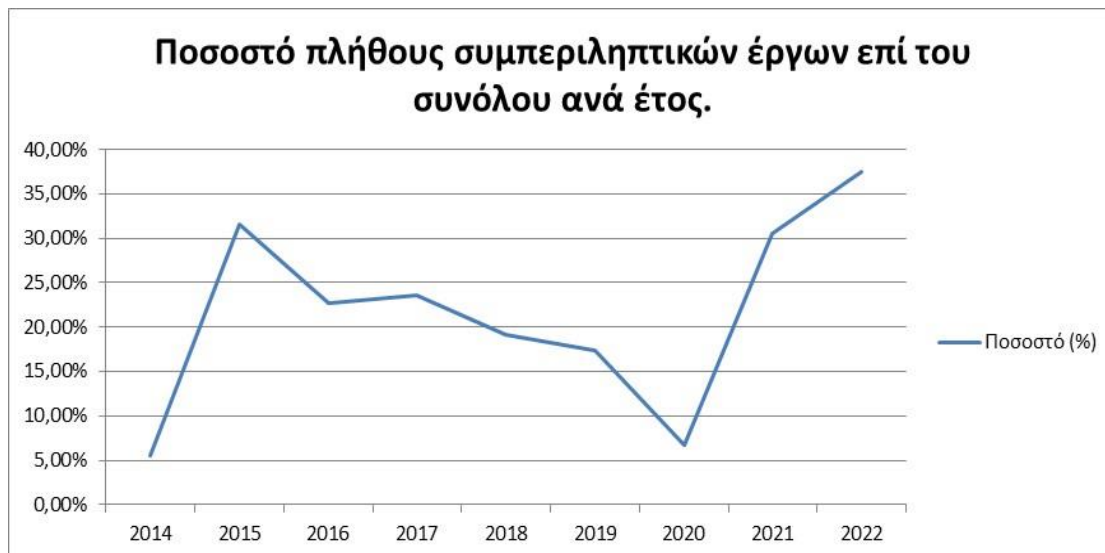
⁶³EUDigitalDeal - A European Digital Deal. Building the future of democracy through art, science and technology. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁶⁴Pariahs: Performing Europe's Historical Memory. Πρόσβαση [εδώ](#).

⁶⁵AHOS - AllHandsOnStage - Theatre as a tool for professionalisation of inmates. Πρόσβαση [εδώ](#).

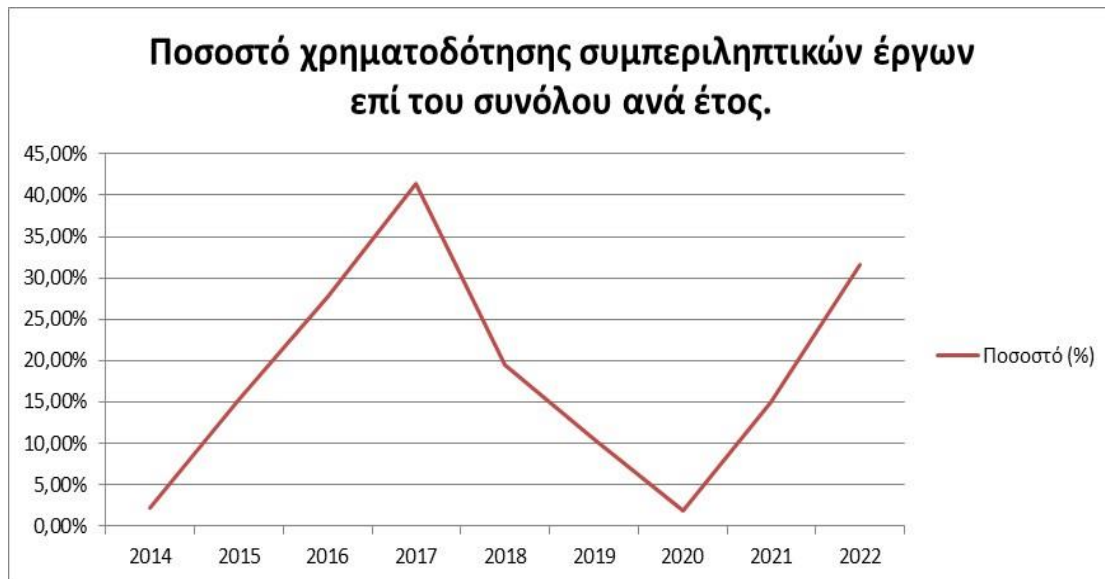

Γράφημα 3: Πλήθος συμπεριληπτικών έργων κατά τη χρονική περίοδο 2014 έως 2022, σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των εγκεκριμένων έργων
(Πηγή: European Commission, Creative Europe Projects. Επεξεργασία συγγραφέα)

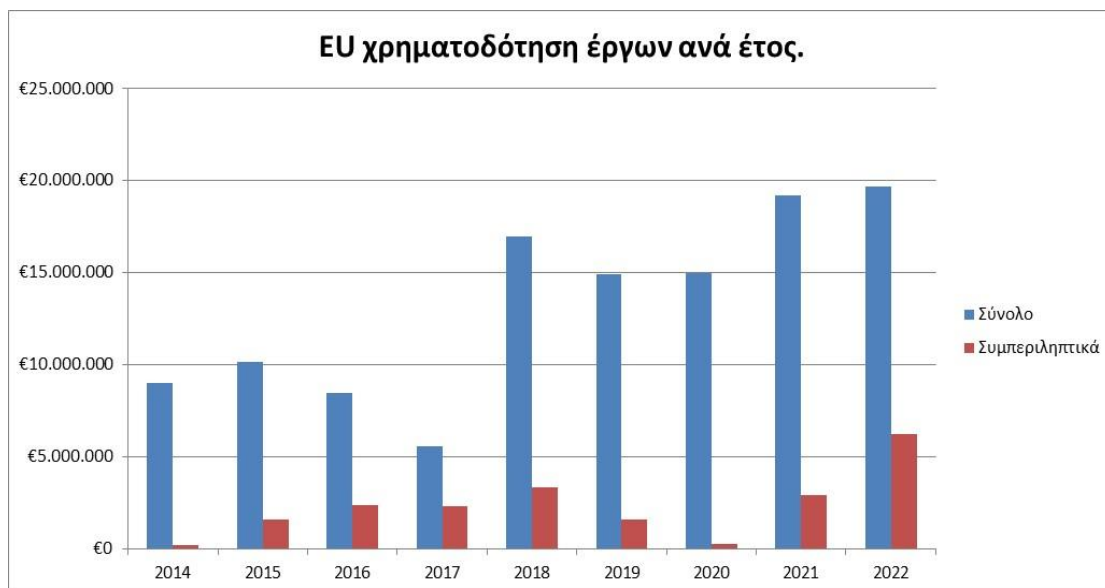

Γράφημα 4: Ποσοστό συμπεριληπτικών έργων κατά τη χρονική περίοδο 2014 έως 2022, σε σχέση με το συνολικό ποσοστό των εγκεκριμένων έργων
(Πηγή: European Commission, Creative Europe Projects. Επεξεργασία συγγραφέα)

Τέλος, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η χρηματοδότηση από την ΕΕ των συμπεριληπτικών διακρατικών έργων στα οποία συμμετέχει και η Ελλάδα, παρουσιάζει αυξητική τάση μέχρι και το 2018. Τα επόμενα δύο έτη παρουσιάζει μια σημαντική καμπή, από το 2021 όμως και μετά αυξάνεται δυναμικά (Γράφημα 5,6).

Γράφημα 5: Χρηματοδότηση συμπεριληπτικών έργων επί του συνόλου, κατά τη χρονική περίοδο 2014 έως 2022
(Πηγή: European Commission, Creative Europe Projects. Επεξεργασία συγγραφέα)

Γράφημα 6: Χρηματοδότηση συμπεριληπτικών έργων κατά τη χρονική περίοδο 2014 έως 2022, σε σχέση με τον συνολική χρηματοδότηση των εγκεκριμένων έργων
(Πηγή: European Commission, Creative Europe Projects. Επεξεργασία συγγραφέα)

Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, η αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας σε θέματα κοινωνικής πολιτικής ήταν αρχικά πολύ περιορισμένη. Για πολλά χρόνια, η δημιουργική χρήση των Συνθηκών αποτελούσε τη νομική βάση για τη δράση της, αλλά και την άσκηση επιρροής στις επιμέρους εθνικές πολιτικές, στο πλαίσιο πάντα της αρχής της επικουρικότητας. Βαθμιαία, από τη δεκαετία του 1970 και μετά, τα ζητήματα της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού εισήχθησαν δυναμικά στην ατζέντα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μέχρι όμως την αυγή της νέας χιλιετίας και τη Σύνοδο Κορυφής της Λισαβόνας, η αναφορά στην κοινωνική ένταξη των ευάλωτων ατόμων και των μειονεκτούντων πληθυσμών εδραζόταν στη βάση των οικονομικών επιτευγμάτων και των αντίστοιχων ενωσιακών στόχων. Έκτοτε, η ΕΕ αντιλαμβάνεται την ουσιαστική σημασία των κοινωνικών δικαιωμάτων στην εξάλειψη ή έστω στον μετριασμό των κοινωνικών ανισοροπιών για την επίτευξη κοινωνικής συνοχής και όντας αποφασισμένη να επιτύχει μια περισσότερο ισότιμη κοινωνία, προωθεί σειρά νομοθετικών και μη νομοθετικών πρωτοβουλιών και ανακοινώνει φιλόδοξες σχετικές στρατηγικές.

Με την πάροδο του χρόνου η συμπερίληψη συνδέεται περαιτέρω με τις θεμελιώδεις αξίες και τα δικαιώματα, όπως αυτά κατοχυρώνονται στα επίσημα θεσμικά κείμενα και αποκτά οριζόντια διάσταση. Στο πλαίσιο πάντα ενός κράτους δικαίου, η προαγωγή της ισότητας και της ίσης μεταχείρισης, η απαγόρευση των διακρίσεων και η άρση των στερεοτύπων γίνονται κατανοητά υπό τη οπτική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πλέον, αξίες οι οποίες υπαινίσσονται τη σημασία της διαφορετικότητας και της ποικιλομορφίας ανάγονται σε ακρογωνιαίο λίθο της ίδιας της οντότητας της ΕΕ και τα άτομα και οι ομάδες που ιστορικά υποεκπροσωπούνται στην κοινωνία αποκτούν βήμα, ασχέτως φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, φύλου, ηλικίας, σεξουαλικού προσανατολισμού, σωματικής αρτιμέλειας, κοινωνικής ή οικονομικής κατάστασης. Λαμβάνεται μέριμνα για την παροχή πρόσβασης σε ίσες ευκαιρίες και στους ίδιους πόρους σε όλους και παράλληλα ενθαρρύνεται η ενεργός συμμετοχή στα κοινά.

Στο πλαίσιο των παραπάνω, ο ρόλος του Πολιτισμού στην οικοδόμηση συμπεριληπτικών κοινωνιών είναι αδιαπραγμάτευτος. Κυρίως οφείλεται στην συμβολική αξία που φέρει και στη δυνατότητά του να δημιουργεί θετικές κοινωνικές συνδέσεις με την κοινότητα, προάγοντας την αίσθηση του ανήκειν. Μέσω της

πολιτιστικής συμμετοχής υπονομεύονται τα στερεότυπα, γεφυρώνεται το κοινωνικό χάσμα μεταξύ των μελών της ομάδας και οικοδομείται κοινωνικό κεφάλαιο.

Στην παρούσα εργασία αναδείξαμε, αφενός αυτή ακριβώς τη στροφή στον λόγο της ΕΕ και αφετέρου, τη δυναμική του Πολιτισμού ως κρίσιμης συνιστώσας για τη συμπερίληψη μειονεκτούντων πληθυσμών. Ωστόσο, το ερώτημα που επιχειρήθηκε να απαντηθεί ήταν εάν ο πληθωρισμός πολιτικών πρωτοβουλιών και δη, στον τομέα του Πολιτισμού και συγκεκριμένα στο πρόγραμμα της Επιτροπής «Δημιουργική Ευρώπη», αποτυπώνεται πρακτικά στο αποτέλεσμα, ήτοι στην έγκριση και χρηματοδότηση έργων με συμπεριληπτική διάσταση. Ειδικότερο σημείο αναφοράς μας ήταν οι ελληνικές συμμετοχές που εντάχθηκαν στον πρόγραμμα από το 2014 έως σήμερα.

Βάσει της ποιοτικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε, σε ένα γενικό πλαίσιο διαπιστώσαμε εξελικτικά μια σαφώς ανοδική τάση. Κατά την έναρξη του προγράμματος το 2014, η μοναδική ελληνική συμμετοχή στην οποία ενυπήρχε το στοιχείο της συμπερίληψης μαρτυρά ότι μέχρι τη στιγμή αυτή έχει παραβλεφθεί η αξία και η δυναμική της πολιτιστικής ένταξης, ταυτόχρονα όμως μαρτυρά ότι απουσιάζει και η απαραίτητη θεσμική ώθηση. Από την επόμενη χρονιά, ο ορισμός της αρχής της ίσης μεταχείρισης, ως κριτηρίου επιλεξιμότητας, συνεισφέρει ενδεχομένως στην αύξηση των συμμετοχών που προωθούν τη συμπερίληψη. Εν τω μεταξύ, οι προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές που καταφθάνουν στην ευρωπαϊκή ήπειρο καθιστούν ορατή την ομάδα αυτή και ταυτόχρονα καθιστούν επιτακτική την εξεύρεση λύσεων. Με την Ελλάδα να αποτελεί χώρα υποδοχής, τα έργα που θέτουν το ζήτημα της συμπερίληψης αυτών των ανθρώπων, πληθαίνουν. Την ίδια στιγμή έρχονται στην επιφάνεια τα ζητήματα πρόσβασης των ατόμων με αναπηρία, η έμφυλη ανισότητα, οι διακρίσεις εις βάρος των παιδιών κ.λπ.

Είναι γεγονός ότι κατά τη διετία 2019-2020 η πανδημία και τα ριζοσπαστικά μέτρα που ελήφθησαν για τον περιορισμό της, είχαν άμεση επίπτωση στην πολιτιστική συμμετοχή, αναλογικά όμως πολύ μεγαλύτερη στην προσέλκυση συμπεριληπτικών έργων. Προτού ωστόσο το καταλογίσουμε σε ενδεχόμενες αστοχίες του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη», είναι σκόπιμο να επισημάνουμε την έλλειψη σε ένα γενικό πλαίσιο επαρκών στοιχείων, καθώς η Επιτροπή δεν ανακοινώνει τα υπονήφια για χρηματοδότηση έργα, παρά μόνο τα επιλέξιμα, συνεπώς δεν διαθέτουμε στοιχεία του συνόλου των κατατιθέμενων προτάσεων, συμπεριληπτικών ή μη. Η παρατήρηση αυτή

είναι σημαντική γιατί η παράβλεψή της μπορεί ενδεχομένως να οδηγήσει σε λάθος ερμηνείες ως προς τις προθέσεις της Επιτροπής.

Εν πάση περιπτώσει, το επόμενο διάστημα η ανάκαμψη από την υγειονομική κρίση υποστηρίζεται από την Επιτροπή με την εισαγωγή επιπλέον κριτηρίων για την προσέλκυση υποεκπροσωπούμενων ομάδων, ενώ παράλληλα δίνονται συμπληρωματικά κίνητρα και ενισχυμένη καθοδήγηση για τη στήριξη των συμμετεχόντων. Θεωρούμε ότι τα έτη αυτά αποτελούν ουσιαστικά την αφετηρία για την ενσωμάτωση των οριζόντιων ζητημάτων της ένταξης και της ποικιλομορφίας, που εδραιώνεται στη δέσμευση της Ένωσης για τον σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Αποτέλεσμα αυτών είναι η εκτόξευση των συμμετοχών που προωθούν τη συμπεριληπτικότητα και παράλληλα η ένταξη νέων κατηγοριών ευάλωτων συμπολιτών, όπως είναι για παράδειγμα οι φυλακισμένοι.

Τα παραπάνω, χωρίς αμφιβολία, έχουν θετική χροιά. Ωστόσο, μιλώντας σε απόλυτους αριθμούς, τα συμπεριληπτικά έργα υστερούν σημαντικά σε σχέση με τον συνολικό αριθμό των έργων που χρηματοδοτήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη» από το 2014 έως σήμερα. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει ένα σημαντικό χάσμα μεταξύ της ρητορικής της Επιτροπής και της πραγματικότητας. Η ισότητα ενώπιον του νόμου δεν σημαίνει αυτομάτως ισότητα ευκαιριών ή ισότητα πρόσβασης στους πόρους, πολλώ μάλλον, ισότητα μεταχείρισης και ισότιμη συμμετοχή στην κοινωνία.

Σαφώς –όπως αναφέραμε στην Εισαγωγή– το δείγμα μας, δηλαδή τα έργα στα οποία συμμετέχει η Ελλάδα, είναι μικρό και ενδεχομένως όχι απόλυτα αντιπροσωπευτικό του συνόλου τους, όμως δεν κάνει αυθαίρετη τη διατύπωση της σκέψης ότι και η ίδια η Επιτροπή δεν έχει καταφέρει να άρει τα πραγματικά εμπόδια –φυσικά, κοινωνικά, συμβολικά– για την προσέλκυση των ευάλωτων ομάδων. Κυρίως όμως, δεν έχει καταφέρει να πείσει τους πολίτες για τις προθέσεις της. Ότι δηλαδή, ο στόχος της δεν είναι πρωτίστως η τόνωση του πολιτισμού ως εργαλείου για την επίτευξη στόχων δημόσιας πολιτικής, που στον πυρήνα τους έχουν την οικονομική ανάπτυξη και την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των πολιτιστικών και δημιουργικών βιομηχανιών, όσο η διευκόλυνση της πραγματικής πρόσβασης στον πολιτισμό και η συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή, εξαιτίας ακριβώς των εγγενών οφελών του Πολιτισμού και της προστιθέμενης αξίας του στο άτομο και στην κοινωνία. Με άλλα λόγια, ενώ η οικονομική ανάγνωση του πολιτισμού είναι αδιαμφισβήτητη, η ΕΕ οφείλει να

δημιουργήσει μια αξιόπιστη σύνδεση μεταξύ των εμπορικών, των κοινωνικών και των πολιτιστικών σκοπών της. Μια σύνδεση, όμως, όπου το ειδικό βάρος των παραπάνω συνιστωσών εξισορροπείται με τρόπο ώστε να μην υπερτερεί η οικονομική λογική έναντι των υπολοίπων, πολλώ δε μάλλον έναντι της δέσμευσης της Ένωσης για τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η δίκαιη πρόσβαση στους πολιτιστικούς πόρους και η προώθηση της ενεργού συμμετοχής μπορούν να θεραπεύσουν αδυναμίες του παρελθόντος και να συμβάλλουν αποφασιστικά στην εμπέδωση μια συνεκτικής και δημοκρατικής κοινωνικής πραγματικότητας. Αν και το αποτέλεσμα των ριζοσπαστικών μέτρων που υιοθετήθηκαν μόλις τα τελευταία χρόνια μένει να το διαπιστώσουμε το επόμενο διάστημα, θεωρούμε ότι πρέπει να καταβληθούν και άλλες προσπάθειες για την προώθηση της πραγματικής συμπερίληψης και όχι μιας ψευδαίσθησης συμπερίληψης.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Ahmed, T. (2015). “The EU’s Relationship with Minority Rights”. In: Psychogiopoulou, E. (eds) *Cultural Governance and the European Union*. Palgrave Studies in European Union Politics. Palgrave Macmillan, London.
- Armbrrecht, J. (2014). “Developing a scale for measuring the perceived value of cultural institutions”. *Cultural Trends*. Vol. 23 (4), 252-272. doi:10.1080/09548963.2014.912041
- Armstrong, K.A. (2011). “Governing Social Inclusion: Europeanization through Policy Coordination”. New York: Oxford University Press.
- Arts Council England (2004). “The impact of the arts – some research evidence”. London: Arts Council England. Διαθέσιμο στο: <https://webarchive.nationalarchives.gov.uk/ukgwa/20160204123953/http://www.artscouncil.org.uk/advice-and-guidance/browse-advice-and-guidance/the-impact-of-the-arts-some-research-evidence>
- Arts Council England (2014). “The Value of Arts and Culture to People and Society: An evidence review”. London: Arts Council England. Διαθέσιμο στο: http://www.artscouncil.org.uk/sites/default/files/download-file/Value_arts_culture_evidence_review.pdf
- Atkinson, A. B. (2003). “Social Europe and Social Science. *Social Policy and Society*”. 2(4), 261–272. doi:10.1017/s1474746403001428
- Atkinson, A.B., Marlier, E., Cantillon, B., Nolan, B. (2007). “The EU and Social Inclusion: Facing the Challenges”. Bristol: Policy Press.
- Atkinson, P. A. & Coffey, A. (1997). “Analysing documentary realities”. In: D. Silverman (Ed.), *Qualitative research: Theory, method and practice*, London: Sage, 45–62.
- Bauer, F. (2015). “Inclusion et planification: vers un territoire inclusive”. *Vie sociale*, 11(3), 71-80. doi:10.3917/vsoc.153.0071
- Bercusson, B., Deakin, S., Koistinen, P., Kravaritou, Y., Muckeberger, U., Supiot, A., Veneziani, B. (1997). “A Manifesto for Social Europe”. *Oxford: European Law Journal*, 3(2), 189–205. doi:10.1111/1468-0386.00026

- Boardman, J., Killaspy, H., & Mezey, G. (2022). “Social Inclusion and Mental Health: Understanding Poverty, Inequality and Social Exclusion”. (2nd ed.). Cambridge: Cambridge University Press. doi:10.1017/9781911623601
- Bowen, G. A. (2009). “Document Analysis as a Qualitative Research Method”. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40. doi:10.3316/qrj0902027
- Buckmaster, L., Thomas, M. (2009). “Social Inclusion and Social Citizenship – Towards a truly inclusive society”. Research paper no 08 2009–10. Australia: Department of Parliamentary Services. Parliament Library. Διαθέσιμο στο: http://web.archive.org/web/20100505193256/http://www.aph.gov.au/Library/pubs/rp/2009-10/10rp08.htm#_ftnref3
- Burchardt, T., LeGrand, J., & Piachaud, D. (2002). “Introduction”. In J. Hills, J. LeGrand, & D. Piachaud (Eds.), *Understanding social exclusion* (pp. 1-12). Oxford: Oxford University Press.
- Burchardt, T., J. Le Grand, and D. Piachaud (1999). “Social exclusion in Britain 1991-1995”. *Social Policy and Administration*, 33(3), 227-244.
- Burchardt, T., Le Grand, J. and Piachaud, D. (2002). “Degrees of exclusion: developing a multidimensional measure”. In: Hills, J. Le Grand, J. and Piachaud, D., *Understanding Social Exclusion*, Oxford: Oxford University Press, 30-43.
- CHCFE Consortium (2015). “Cultural Heritage Counts for Europe – Executive Summary and Strategic Recommendations”. Krakow: International Cultural Centre. Διαθέσιμο στο: https://mck.krakow.pl/images/upload/projekty_badawcze/CHCFE_REPORT_ExecutiveSummary_v2.pdf
- Commission of the European Communities. (1992). “Towards a Europe of solidarity: Intensifying the fight against social exclusion, fostering integration”. Brussels. Διαθέσιμο στο: <http://aei.pitt.edu/4819/1/4819.pdf>
- Council (1992). “Council recommendation of 24 June 1992 on common criteria concerning sufficient resources and social assistance in social protection systems”. 92/441/EEC, OJEC, L 245, Brussels.

- Council (2016), “Action Plan on Building Inclusive Societies (2016-2019)”, 1251st Meeting, 15-16 March 2016, CM(2016)25, Council of Europe, Strasbourg. Διαθέσιμο στο: <https://rm.coe.int/16805c1a1f>
- Dessein, J., Soini, K., Fairclough, G., Horlings, L. (eds). (2015). “Culture in, for and as Sustainable Development: Conclusions from the Cost Action IS1007. Investigating Cultural Sustainability”. University of Jyväskylä. Finland. Διαθέσιμο στο: <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/50452>
- Duffy, K. (1995) “Social exclusion and human dignity in Europe”. Council of Europe Steering Committee on Social Policy. Strasbourg.
- Daly, M. (2007). “Whither EU Social Policy? An Account and Assessment of Developments in the Lisbon Social Inclusion Process”. *Journal of Social Policy*, 37(01). doi:10.1017/s0047279407001468
- Duparc, C. (1992). “Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα και τα δικαιώματα του ανθρώπου”. Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Λουξεμβούργο: Υπηρεσία Επισήμων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.
- Duxbury, N, Gillette, E., Pepper, K. (2007). “Exploring the Cultural Dimensions of Sustainability”. *Creative City News*. Special Edition 4. Διαθέσιμο στο: https://www.creativecity.ca/wp-content/uploads/2020/12/Creative_City_News_E.pdf
- Gielen, P., Elkhuisen, S., van den Hoogen, Q., Lijster, T., Otte, H. (2015). “Culture: The Substructure for a European Common – a research report”. Flanders Art Institute-Performing Arts. Brussels. Διαθέσιμο στο: <https://www.nck.pl/upload/attachments/317242/Culture%2C%20the%20substructure%20for%20a%20European%20common.pdf>
- Giovanis, E., S. Akdede and O. Ozdamar (2021), “Impact of the EU Blue Card programme on cultural participation and subjective well-being of migrants in Germany”, PLoS ONE, Vol. 16/7, Διαθέσιμο στο: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0253952>
- Grossi, E., Sacco, P. L., Blessi, G. T., Cerutti, R. (2010). “The Impact of Culture on the Individual Subjective Well-Being of the Italian Population: An Exploratory

Study”. *Applied Research in Quality of Life*, 6(4), 387–410. doi:10.1007/s11482-010-9135-1

Guetzkow, J. (2002). “How the Arts Impact Communities: An introduction to the literature on arts impact studies”. Working Paper Series 20. Centre for Arts and Culture Policy Studies, Princeton University. Διαθέσιμο στο: <https://search.issuelab.org/resource/how-the-arts-impact-communities-an-introduction-to-the-literature-on-arts-impact-studies.html>

Edward, J., (1981). “From Paris to Escap The European Anti-Poverty Programme 1972-81”. *Community Development Journal*, 16(2), 130–137. Διαθέσιμο στο: <http://www.jstor.org/stable/44256072>

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2013a). Κανονισμός (ΕΕ) 2013/1303 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Δεκεμβρίου 2013 (L 347 της 20.12.2013, σ. 320).

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2013b). Κανονισμός (ΕΕ) 2013/1304 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 17ης Δεκεμβρίου 2013 (L 347 της 20.12.2013, σ. 471).

Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (2017). Διοργανική διακήρυξη για τον ευρωπαϊκό πυλώνα κοινωνικών δικαιωμάτων (C 428 της 13.12.2017 σ. 10).

Επίσημη Εφημερίδα των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (1992). Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αριθ. C191/1/29.07.1992.

Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2011). “Ευρωπαϊκή πλατφόρμα για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού: ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο για κοινωνική και εδαφική συνοχή”. Γενική Διεύθυνση Απασχόλησης, Κοινωνικών Υποθέσεων και Ένταξης. Publications Office.

EU Monitor (2021). “Considerations on COM (2018) 366 - Creative Europe programme (2021 to 2027)”. Διαθέσιμο στο: https://www.eumonitor.eu/9353000/1/j4nvhd1glbmvdzx_j9vvik7m1c3gyxp/vkosi1q5w0wf

European Commission (1997). “Modernising and Improving Social Protection in the European Union”, Communication from the Commission, COM (97) 102, Brussels.

European Commission (1999). “A Concerted Strategy for Modernising Social Protection”, Communication from the Commission, COM (99) 347 final, OJEC, 2000, C 8, Brussels.

European Commission (2001). “Joint Report on Social Inclusion 2001”. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

European Commission (2004). “Joint Report on Social Inclusion 2004 (including Statistical Annex)”. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

European Commission (2005a). “Social Agenda”, Communication from the Commission, COM(2005)33. Brussels.

European Commission (2005b). “On the Review of the Sustainable Development Strategy: A Platform for Action”, Communication from the Commission, COM(2005)658. Brussels.

European Commission (2008a). “A European Economic Recovery Plan”, COM(2008)800. Brussels.

European Commission (2008b). “Renewed social agenda: Opportunities, access and solidarity in 21st Century Europe”, COM (2008) 412. Brussels.

European Commission (2008c). “Communication on a Commission Recommendation on the active inclusion of people excluded from the labour market”, COM(2008)639. Brussels.

European Commission (2011). “Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on establishing the Creative Europe Programme”. COM(2011) 785. Brussels.

European Commission (2012). “Report on Policies and Good Practices in the Public Arts and in Cultural Institutions to Promote Better Access to and Wider Participation in Culture”.

European Commission (2013). “2014 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme”. C(2013)8314 of 28 November 2013.

European Commission (2014). “2015 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme”. C(2014)5313 of 30 July 2014.

- European Commission (2015). “2016 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme”. C(2015)5490 of 5 August 2015.
- European Commission (2016). “2017 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme”. C(2016) 5822 of 16 September 2016.
- European Commission (2016). “2017 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme”. C(2016) 5822 of 16 September 2016.
- European Commission (2017). “2018 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme”. C(2017)6002 of 6 September 2017.
- European Commission (2018). “2019 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme”. C(2018) 6687 of 16 October 2018.
- European Commission (2019). “2020 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme”. C(2019) 6151 of 23 August 2019.
- European Commission (2020). “2021 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme”. C(2021) 3563 of 26 May 2021.
- European Commission (2021a). “The European Pillar of Social Rights Action Plan”. COM (2021) 102 final. Brussels.
- European Commission (2021b). “2022 annual work programme for the implementation of the Creative Europe Programme”.
- European Commission, Directorate-General for Communications Networks, Content and Technology, Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture, European Education and Culture Executive Agency, (2021c). Creative Europe: monitoring report 2020, Publications Office. Διαθέσιμο στο: <https://data.europa.eu/doi/10.2759/602038>
- European Commission (2022). “2023 Amending Implementing Decision C(2021) 3563 on the financing of the Creative Europe Programme for 2021-2025 and the adoption of the work programmes for 2021, 2022 and 2023”. C(2023)3227 of 5 June 2023.
- Hargie, O., O’Donnell, A., McMullan, C. (2010). “Constructions of Social Exclusion Among Young People From Interface Areas of Northern Ireland”. *Youth & Society*, 43(3), 873–899. doi:10.1177/0044118x10366950

- Hertie School of Governance (2016). “Cultural Participation and Inclusive Societies – A thematic report based on the Indicator Framework on Culture and Democracy”. Council of Europe. Strasbourg.
- James, P. (2014). “Assessing cultural sustainability”. United Cities and Local Governments. Barcelona.
- Jeannotte, S. (2000). “Tango Romantica* or liaisons dangereuses? Cultural policies and social cohesion: Perspectives from Canadian research”. *International Journal of Cultural Policy*, 7(1), 97–113. doi:10.1080/10286630009358135
- Jeannotte, M.S. (2006). “From Concepts to Indicators: Examining Culture Through a Social Inclusion Lens”. Presentation at National Economic and Social Forum, Dublin, Ireland. Διαθέσιμο στο: http://socialsciences.uottawa.ca/governance/sites/socialsciences.uottawa.ca/governance/files/from_concepts_indicators.pdf
- Jeannotte, M.. (2017). “The Social Effects of Culture - A Literature Review”. Centre on Governance. Ottawa. doi: 10.13140/RG.2.2.15680.84482
- Kandyla, A. (2015). “The Creative Europe Programme: Policy-Making Dynamics and Outcomes”. In: Psychogiopoulou, E. (eds) *Cultural Governance and the European Union*. Palgrave Studies in European Union Politics. Palgrave Macmillan, London.
- Kawachi, I., & Berkman, L. (2000). “Social cohesion, social capital, and health”. *Social Epidemiology*, 174(7), 290–319.
- Κυριαζή, Ν. (1998). «Η Κοινωνιολογική Έρευνα. Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών». Αθήνα: Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις.
- Laaksonen, A. (2005). “Measuring Cultural Exclusion through Participation in Cultural Life”. Paper presented at the Third Global Forum on Human Development: Defining and Measuring Cultural Exclusion, 17-19 January, 2005, Paris: Interarts Foundation. Διαθέσιμο στο: http://www.culturalrights.net/descargas/drets_culturals135.pdf
- Lloyd, C., Tse, S., Deane, F. P. (2006). “Community participation and social inclusion: How practitioners can make a difference”. *Australian e-Journal for the Advancement of Mental Health*, 5(3), 185–194.

- Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E. Patsios, D. (2007). “The Multi-dimensional Analysis of Social Exclusion”. Department for Communities and Local Government. London.
- Madanipur, A., Schuksmith, M., Talbot, H. (2015). “Concepts of poverty and social exclusion in Europe”. *Local Economy*, 30 (7), 721-741.
- Makay, M. (2023). «Καταπολέμηση της φτώχειας, του κοινωνικού αποκλεισμού και των διακρίσεων». *Θεματολογικά δελτία για την Ευρωπαϊκή Ένωση*. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Διαθέσιμο στο: https://www.europarl.europa.eu/erpl-app-public/factsheets/pdf/el/FTU_2.3.9.pdf
- Matarasso, F. (1997). “Use or Ornament? The social impact of participation in the arts”. *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 8 (1), 107-118.
- Mayrhuber, Ch. (2018). “How the EU is failing to improve the social situation of its population, despite its announcements. In Attac Austria: *The European Illusion*, Austria, Vienna. Διαθέσιμο στο: <https://the-european-illusion.eu/the-book/analysis/eu-social-policy/>
- Merli, P. (2002). “Evaluating the Social Impact of Participation in Arts Activities – A critical review of François Matarasso’s Use or Ornament?”, *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 8 (1), 107-118.
- Mitchell, M. and Russell, D. (1995). “Race, citizenship and “Fortress Europe”. In Crompton, Rosemary and Phillip Brown (eds.): *Economic Restructuring and Social Exclusion*. London: UCL Press.
- Morijn, J. (2015). “The EU Charter of Fundamental Rights and Cultural Diversity in the EU”. In: Psychogiopoulou, E. (eds). *Cultural Governance and the European Union*. Palgrave Studies in European Union Politics. Palgrave Macmillan, London.
- National Endowment for the Arts (2011). “Audience 2.0: How Technology Influences Arts Participation”. *Washington DC: National Endowment for the Arts*. Διαθέσιμο στο: <https://www.arts.gov/sites/default/files/New-Media-Report.pdf>
- Peace, R. (2001). “Social exclusion: A concept in need of definition?”. *Social Policy Journal of New Zealand*. 16(16).

- Printz, A. (2017). “The issue of inclusion in the new EU public policy framework”. HAL Open Science. Διαθέσιμο στο: <http://www.metrolab.brussels/publications/test-publication>
- Rajan, K.B and R.S. Rajan (2017). “Staying Engaged: Health Patterns of Older Americans Who Participate in the Arts”. *Washington: National Endowment for the Arts*. Διαθέσιμο στο: https://www.arts.gov/sites/default/files/StayingEngaged_0917_0.pdf
- Reeves, M. (2002). “Measuring the social and economic impact of the arts: a review”. Arts London: Council of England.
- Romainville, C. (2015). “The Right to Access Culture under EU Law”. In: Psychogiopoulou, E. (eds) *Cultural Governance and the European Union*. Palgrave Studies in European Union Politics. Palgrave Macmillan, London.
- Room, G. (1992). “National Policies to Combat Social Exclusion, Second Annual Report of the EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion”. European Commission. Brussels.
- Room, G. (ed.). (1995). “Beyond the Threshold: The measurement and analysis of social exclusion”. Bristol: The Policy Press.
- Σακελλαρόπουλος, Θ., & Αγγελάκη, Μ., (2016). «Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική: Από Την Άτολμη Ανάπτυξη Στο Αβέβαιο Μέλλον», στο: Μαραβέγιας Ναπολέον (Επιμ.), *Ευρωπαϊκή Ένωση. Δημιουργία, Εξέλιξη, Προοπτικές, Κριτική*. Αθήνα, 421-436.
- Sandell, R. (1998). “Museums as Agents of Social Inclusion”. *Museum Management and Curatorship*, 17(4), 401–418. doi:10.1080/09647779800401704
- Shaheed F. (2013). “The Right to Freedom of Artistic Expression and Creativity. Report of the Special Rapporteur in the field of Cultural Rights”. A/HRC/23/34, United Nations General Assembly, New York.
- Silver H. (1994). “Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms”. *International Labour Review*, vol. 133, nos. 5-6, 531-578.
- Stanley, D. (2006). “The Social Effects of Culture”. *Canadian Journal of Communication*, 31(1). doi:10.22230/cjc.2006v31n1a1744

- Talmage, C., & Knopf, R. C. (2017). “Rethinking Diversity, Inclusion, and Inclusiveness: The Quest to Better Understand Indicators of Community Enrichment and Well-Being”. *New Dimensions in Community Well-Being*, 7–27. doi:10.1007/978-3-319-55408-2_2
- The World Bank (2023). “Understanding Poverty: Social Inclusion”. Διαθέσιμο στο: <https://www.worldbank.org/en/topic/social-inclusion>
- Tibaldeo, R. F. (2014). “Reframing and practicing community inclusion. The relevance of philosophy for children”. *Childhood and Philosophy*, 10(20), 401–420.
- Tsegaya, S., Moss, I.D., Ingersoll, K., Ratzkin, R., Wynne, S., Yi, B. (2016). “Everything We Know About Whether and How the Arts Improve Lives”.
- UNESCO (2012). “Measuring Cultural Participation: 2009 Framework for Cultural Statistics”. *Handbook No. 2*. UNESCO Institute for Statistics. Montreal, Quebec. Διαθέσιμο στο: <http://uis.unesco.org/sites/default/files/documents/measuring-cultural-participation-2009-unesco-framework-for-cultural-statistics-handbook-2-2012-en.pdf>
- United Nations (2022). “Approaches to Measuring Social Exclusion”. Unece. United Nations Publications. Geneva. Διαθέσιμο στο: <https://unece.org/sites/default/files/2022-05/ECECESSTAT20221.pdf>
- United Nations (2022). “Social inclusion. Department of Economic and Social Affairs Poverty”. Διαθέσιμο στο: <https://www.un.org/development/desa/socialperspectiveondevelopment/issues/social-integration.html>
- Uslaner E. M. (2012). “Segregation and Mistrust: Diversity, Isolation, and Social Cohesion”. Cambridge University Press, Cambridge/New York.
- Vanhercke, B., Ghailani, D., Spasova, S., Pochet, P. (2020). “Social policy in European Union 1999-2019: the Long and winding road”, Brussels, ETUI, OSE.
- Weilguny, W. M., Resch, C., Samhaber, E., Hartel, B. (2013). “White Paper Promoting Talent and Excellence”. Salzburg: ÖZBF.
- Φερόνας, Α. (2013). «Η Κοινωνική διάσταση της «Ευρώπης 2020»: Ρητορική και Πραγματικότητα». *Κοινωνική Πολιτική*, τεύχος 1.

- Φερόνας, Α. (2019). «Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης». Αθήνα: Διόνικος.
- Zeitlin, J. (2010). “Towards a Stronger OMC in a More Social Europe 2020: A New Governance Architecture for EU Policy Coordination”. In Marlier. E., Natali, D. (eds.), *Europe 2020 Towards a More Social EU?* Brussels: PIE Peter Lang, 253-273.

Παράρτημα

Έργα με συμπεριληπτική διάσταση που χρηματοδοτήθηκαν στο πλαίσιο υλοποίησης του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη», με τη συμμετοχή της Ελλάδας, ανά έτος:

ΕΤΟΣ	ΤΙΤΛΟΣ ΕΡΓΟΥ
2014	THE UNDERWATER HEART OF THE MEDITERRANEAN
2015	Europe Grand Central
2015	LPM 2015 > 2018 - Live Performers Meeting
2015	Un-Label - New Grounds for inclusive Performing Arts
2015	Networking European FEstivals for Mental Life Enhancement
2015	The Snake Charmer
2015	PHONE HOME
2016	Storytellers Without Borders
2016	A Million Stories
2016	RISK CHANGE
2016	FAMILY SEPAPATION THROUGH IMMIGRATION: DRAMATISING ANECDOTAL EUROPEAN HISTORY
2016	COMMUNITY: INteractive and Creative Approaches to Discover Different Cultures
2017	Living Realities
2017	ATLAS OF TRANSITIONS. New geographies for a cross-cultural Europe
2017	BORDERLINE OFFENSIVE: laughing in the face of fear
2017	Cultural Luggage
2018	59th THESSALONIKI INTERNATIONAL FILM FESTIVAL
2018	Rights4kids- Theatre Performances to promote the Convention on the Rights of the Child
2018	The Fabric of My Life
2018	ImPArT - Performing Arts redesigned for a more immediate accessibility
2018	THE ART4PSY PROJECT: Promoting social inclusion through art
2018	Humanity on Trial
2018	POWER – Performances Of Wide Enrichment to Raise awareness on different abilities and promote integration
2018	Europe Beyond Access

2018	INTROSPECTION MUSIC EXPERIENCE
2019	60th THESSALONIKI INTERNATIONAL FILM FESTIVAL
2019	Intimate Bridges
2019	Musique est une femme
2019	Soundroutes II
2019	Out of War Experiences – Hope for the Future
2019	MIGRATORY MUSIC MANIFESTO
2019	Inclusive Theater(S)
2019	Act for global change: a Global Conversation from the arts to the world
2019	Programme d'Incubation d'eXpériences Immersives et Interactives Co-crées
2020	PTM - Pass the Mic! Decolonizing education through arts
2020	Songs for Europe
2020	2020 Generation and Reinvestment
2021	A.P.P.S. Antigone's Pride-Performing Society
2021	B-Me - Blending Melodies: Bridging cultural identities
2021	ECHO III - European Cultural Heritage On Stage III: For Memory's Sake
2021	CREATE - promoting CultuRE as A Tool to Empower citizens from disadvantaged backgrounds and enhance social cohesion
2021	AASJ - Attention, Algorithms, and Social Justice
2021	SENSin - Sensory Engagement navigating symbiotic innovation
2021	TOMATO - The Original Museum Available To Overall
2021	BODYNET-KHOROS - BODYNET-KHORÓS - Choral Arts and Embodied Media for Social Plurality and Planetary Health
2021	AUGENEXT - Augmented Europe next challenges
2021	TYPUS - Transforming Young People Using Shakespeare
2021	CROSSROADS
2022	FIO - Figure it Out: The Art of Living Through System Failures
2022	E.T.E.R.I.A. - E. T. E. R. I. A. - Enhance Transborder Experiences, Rebuild Interactions of Artists
2022	La Nomad House - La Maison Nomade des Cultures Euro Méditerranéenne(s)
2022	AHOS - AllHandsOnStage - Theatre as a tool for professionalisation of inmates
2022	WOMCOM - Women Power in Comics

2022	SHADOW-EN-ROUTE - SHADOW theater EasterN ROots Uniting people Toward Europe
2022	Pariahs: Performing Europe's Historical Memory
2022	RESTART - REvitalisation tools to boost post-mining areas through SusTAINable cultural heRitage & Tourism
2022	No one forgotten - The Art of Connection as a methodology for common artistic production of artists with and without disabilities
2022	EUDigitalDeal - A European Digital Deal. Building the future of democracy through art, science and technology.
2022	BlueTour - Enhancing creative and cultural sector and sustainable tourism in coastal regions
2022	LIVETIME - Time For Live Art
2022	VIC - VISUALLY INCLUSIVE CHOIRS
2022	D.I.V.A. - Diversity, Inclusion, and Visibility in Arts
2022	LIM4ALL - LIVING AND INNOVATIVE MUSEUM FOR ALL